

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського»

Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра теорії та методики практичної психології

Методичні рекомендації

для здобувачів вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня

з дисципліни

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 013 ПОЧАТКОВА ОСВІТА

Автори:

Косьянова Олена Юріївна
Ільницька Лариса Анатоліївна

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (протокол №13 від 24 червня 2021 р.)

Косьянова О. Ю., Ільницька Л. А.

Методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня з дисципліни «Диференціальна та експериментальна психологія» зі спеціальності 013 «Початкова освіта». Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2021. 79 с.

У методичних рекомендація пропонується структура навчальної дисципліни «Диференціальна та експериментальна психологія» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня зі спеціальності 013 «Початкова освіта».

Дисципліна «Диференціальна та експериментальна психологія» включена у базову частину професійного циклу разом з такими дисциплінами, як соціальна психологія, психологія розвитку і вікова психологія, педагогічна психологія, психодіагностика та ін. Ця дисципліна дозволяє рефлексувати основні етапи та умови застосування експериментального методу дослідження психіки; істотно розширити уявлення про індивідуально – типологічні особливості людини. Отримані знання дають можливість студентам освоювати матеріал інших дисциплін через призму індивідуальних особливостей. Виокремлені теми лекцій, практичних та лабораторних робіт, а також завдання для самостійної роботи, що допоможуть студентів дослідити психічні явища різними методами, орієнтуватися в історії розвитку уявлень про індивідуальні відмінності, навчитися зіставляти різні теорії індивідуальних відмінностей.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Одеського національного політехнічного університету В. А. Гузенко
- кандидат психологічних наук, доцент кафедри теорії та методики практичної психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» І. М. Пивоварчик

©Університет Ушинського, 2020 р.

© Косьянова О.Ю., 2021 р.

© Ільницька Л.А., 2021 р.

ВСТУП

Мета навчальної дисципліни «Диференціальна та експериментальна психологія» – надання студентам ґрунтовного досвіду щодо системи спеціальних знань у галузях диференціальної та експериментальної психології зі змістом дослідницької та практичної діяльності.

Важливе місце при виконанні різних видів роботи студентів — майбутніх психологів у процесі вивчення диференціальної та експериментальної психології зумовлено необхідністю досліджувати і прогнозувати закономірності проявів психіки на науковому рівні.

Методичні рекомендації призначені висвітлити особливості практичної, лабораторної та самостійної роботи студентів щодо планування, організації, проведення експериментального дослідження психіки, можливості обробки та інтерпретації експериментальних даних; сформуванню уявлень про структуру людської індивідуальності, розвиток індивідуальності в онтогенезі, функціонуванні різних рівнів індивідуальності; цілісного уявлення про закономірності виникнення і прояву індивідуальних відмінностей в психіці людини і їх детермінантах і методах вивчення індивідуальних психологічних відмінностей.

У результаті опанування різних видів робіт студентами при вивченні дисципліни «Диференціальна та експериментальна психологія» студентам необхідно

знати:

- основні моделі інтелекту, типології темпераменту, характеру, індивідуальності;
- основні положення про структуру інтегральної індивідуальності, характері взаємозв'язків між різнорівневими індивідуальними характеристиками;
- основні положення і проблеми розвитку диференціальної психофізіології;
- особливості і закономірності прояву гендерних відмінностей;
- підстави вибору методів дослідження;
- основні типи досліджень в психології;
- підходи до організації психологічного експерименту, що склалися в різних психологічних школах;
- основи змістовного і формального планування експериментів;
- критерії оцінювання валідності досліджень;

уміти:

- аналізувати теоретичні підходи до вивчення індивідуальних відмінностей;
- використати отримані знання на подальших етапах навчання, в професійній діяльності;

- проводити дослідження індивідуальних психологічних характеристик, інтерпретувати отримані результати;
- визначати цілі і самостійно або в кооперації з колегами розробляти програми психологічного втручання з урахуванням нозологічних та індивідуально-психологічних характеристик;
- кваліфіковано здійснювати клініко–психологічне втручання в цілях профілактики, лікування, реабілітації і розвитку
- розрізняти рівні організації дослідження (рівні методів і методик);
- виокремлювати інваріанти дослідницьких методів в психології;
- відрізняти і застосовувати основні форми експериментального контролю і контролю за висновком;
- критично (професійно) оцінювати представлені в літературі дослідження;
- рецензувати експериментальні психологічні дослідження;

володіти:

- науковим понятійним апаратом в контексті індивідуальних особливостей людини;
- навичками складання порівняльної характеристики окремих типів темпераменту, характеру і індивідуальності в цілому;
- здатністю планувати і самостійно проводити психодіагностичне обстеження відповідно до індивідуально–психологічних характеристик;
- формувати установки, спрямовані на здоровий спосіб життя, гармонійний розвиток, продуктивне подолання життєвих труднощів, гуманістичну взаємодію з навколишнім світом, популяризувати психологічні знання;
- понятійним апаратом експериментальної психології для аналізу і систематизації психологічної інформації, пошуку нової наукової інформації для пояснення отриманих в ході експериментального дослідження даних;
- комунікативною компетентністю для встановлення необхідних довірчих відносин з учасниками досліджень;
- бути готовим до проведення експериментальних досліджень згідно відповідності до плану та програми.

Тематичний план дисципліни

«Диференціальна та експериментальна психологія»

Модуль 1. Наукові категорії, принципи, поняття і методи диференціальної психології.

Змістовий модуль 1. Вступ до експериментальної психології. Темперамент.

Тема 1. Об'єкт, предмет і завдання диференціальної психології.

Тема 2. Сучасні теорії темпераменту.

Тема 3. Темперамент і особистість.

Тема 4. Системна психофізіологія – новий погляд на природу індивідуальності.

Змістовий модуль 2. Психологічні теорії характеру та здібностей.

Тема 5. Поняття про характер.

Тема 6. Формування характеру. Типології характеру.

Тема 7. Задатки, здібності, обдарованість у контексті диференціальної психології.

Тема 8. Диференціально–психологічні характеристики інтелекту.

Модуль 2. Наукові категорії, принципи, поняття і методи експериментальної психології.

Змістовий модуль 3. Вступ до експериментальної психології.

Тема 9. Експериментальна психологія як наука. Сучасні дослідження експериментальної психології.

Тема 10. Історія становлення і розвитку Експериментальної психології.

Тема 11. Метод і методологія. Класифікації методів психологічного дослідження.

Тема 12. Метод спостереження в психології. Анкетування.

Тема 13. Метод інтерв'ю в психологічному дослідженні. Бесіда, як метод в психологічних пошуках. Тестування в психологічних дослідженнях.

Змістовий модуль 4. Експеримент як метод психологічного дослідження.

Тема 14. Експеримент у системі методів наукового дослідження.

Тема 15. Види експериментальних досліджень. Багаторівневий та багатофакторний експеримент.

Тема 16. Планування експериментального дослідження. Експериментальні плани.

Тема 17. Організація та проведення експериментального дослідження. Процедурні аспекти експерименту.

Значимість практичних та лабораторних занять

Лабораторні роботи і практичні заняття з дисципліни «Диференціальна та експериментальна психологія» спрямовані на рішення наступних учбових завдань: узагальнення, систематизація, поглиблення, закріплення отриманих теоретичних знань по конкретних темах курсу; формування умінь застосовувати отримані психологічні знання з практики; розвиток інтелектуальних умінь у студентів, що вимагають порівняння наявної інформації, планування дослідження, статистичного аналізу даних; вироблення таких професійно-значимих якостей, як самостійність, відповідальність, точність, творча ініціатива.

Лабораторні роботи і практичні заняття виконують наступні основні функції:

- закріплення теоретичних знань з практики;
- засвоєння умінь дослідницької роботи;
- засвоєння умінь практичної психологічної роботи;
- застосування теоретичних знань для вирішення практичних завдань;
- самопізнання та саморозвиток студента.

Основними формами самостійної роботи студентів при вивченні курсу «Диференціальна та експериментальна психологія» є:

- опрацювання лекційного матеріалу та додаткове самостійне вивчення теоретичного матеріалу за підручниками та навчальними посібниками;
- підготовка до практичних занять і виконання позааудиторних завдань;
- практична діяльність з організації та проведення експериментального психологічного дослідження;
- використання комп'ютерних технологій, зокрема програми SPSS, для обробки та аналізу експериментальних результатів;
- виконання практичних завдань (презентацій Power Point, доповідей) і тестів для контролю знань;
- підготовка до складання модульної роботи.

Для самостійної роботи необхідно:

- добрати до теми необхідну літературу і ґрунтовно її вивчити;
- узагальнити вивчений матеріал, зіставити розглянуті в літературі і в лекції поняття і теорії (з відповідними посиланнями на авторів);
- виконати практичні завдання і тести для контролю знань;
- сформулювати експериментальну гіпотезу в області диференційної психології, скласти план перевірки цієї гіпотези відповідно до вимог підготовчого етапу експериментального дослідження психіки; реалізувати план і обробити отримані результати; інтерпретувати висновки;
- перевірити вимоги підготовки до заліку (модульної роботи) або іспиту за контрольними питаннями;
- підготовка до заліку (модульної роботи) або іспиту відповідно до переліку контрольних питань для атестації.

Теми презентацій (Power Point) до Модуля 1 (самостійна робота, за вибором).

1. Акцентуація характеру і життєвий сценарій людини.
2. Біологічна обумовленість як доля.
3. Близнюки як природний експеримент.
4. Когнітивний стиль і соціальне мислення.
5. Лідерство в різних життєвих сферах.
6. Обмеження типологічного підходу при аналізі індивідуальних відмінностей.
7. Особливості моральної свідомості і поведінки людини.
8. Особливі здібності і психіка людини.
9. Поняття психологічної риси. Критерії виділення рис.
10. Уявлення про темперамент. Критерії виділення властивостей темпераменту.
11. Основні зарубіжні і вітчизняні структури властивостей темпераменту.

12. Принципи і методи ідіографічного підходу до дослідження психологічних особливостей людини.
13. Проблема геніальності і соціальної адаптації особи.
14. Способи виділення рис.
15. Структура інтелектуальної сфери людини.
16. Структури особових властивостей.
17. Темперамент і його відображення в етнічних стереотипах.
18. Типи нервової діяльності у тварин і людини.
19. Феномен вундеркіндів в різних областях.
20. Феномен невизнаного генія.
21. Характер і суб'єктивний час особи.
22. Еволюція поглядів на життєве призначення чоловіків і жінок в психології.

Матеріали. Палій А.А. Диференціальна психологія. Видавництво Академія 2020, 432 с.

Теми презентацій (Power Point) до Модуля 2

(самостійна робота, за вибором)

1. Автори першого психологічного закону: Густав Теодор Фехнер і Ернст Вебер.
2. Невтомний дослідник Френсіс Гальтон.
3. Вільгельм Вундт – організатор першої психологічної лабораторії.
4. Герман Еббінгаус – дослідник пам'яті.
5. Освальд Кюльпе.
6. Перші експериментатори в США: Едварт Тітченер, Джеймс Болдуїн, Роберт Вудвортс.
7. В. М. Бехтерев та його експериментальні проекти.
8. Експеримент Дж. Пратера: ефективність мисленнєвого тренування.
9. Експерименти у віковій психології.
10. Феномен «Гіркої Цукерки» та інші експерименти В. І. Асніна.
11. Експериментальні дослідження в психології особистості.

12. Психологія особистості та проблеми її дослідження.
13. Класичні експерименти в соціальній психології.
14. Класичний експеримент О.О. Бодальова в авторському варіанті.
15. Хоторнські дослідження (1924–1932).
16. Парадокс Лап'єра.
17. Експерименти Музафера Шеріфа (1935, 1937).
18. Експерименти Соломона Аша.
19. Експеримент Стенлі Мілграма (1963).
20. Експерименти Сержа Московічі.
21. Експеримент Ч. Немет і Г. Вахтлер.
22. Дослідження просоціальної поведінки Дж. Дарлі і Б. Латане.
23. Видатні психологи–експериментатори ХХ Століття.
24. Артефакти психологічних експериментів.
25. Ефект Плацебо.
26. Ефект Хоторна.
27. Ефект аудиторії, або ефект соціальної фасилітації (Ефект Роберта Зайонца).
28. Ефект Шгмаліона (або Ефект Р. Розенталя).
29. Ефект Фокса.
30. Ефект першого враження.
31. Ефект Барнума (Ефект Форера).
32. Протидія артефактам.

Матеріали. Копець Л., Класичні експерименти в психології, навч. посіб. для студентів ВНЗ, Видавництво: Києво – Могілянська академія, Київ, 2020, 283 с.

Модуль 1. Наукові категорії, принципи, поняття і методи диференціальної психології.

Змістовий модуль 1. Вступ до диференціальної психології. Темперамент.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 1

Об'єкт, предмет і завдання диференціальної психології.

Мета. Визначення предмета і завдань диференціальної психології. Місце диференціальної психології в системі наукового знання. Методологічні основи і загальні принципи диференціальної психології. Методи дослідження індивідуальних відмінностей.

Короткі відомості.

Диференціальна психологія – це розділ психологічної науки, який вивчає психологічні відмінності, а також типологічні відмінності психологічних проявів у представників різних соціальних, класових, етнічних, вікових і інших груп. Диференціальна психологія має два завдання: виділення індивідуальних відмінностей і пояснення їх походження. Диференціальна психологія має області перетину з різними іншими галузями психологічного знання. Так, вона відрізняється від загальної психології тим, що остання зосереджується на вивченні загальних закономірностей психіки (включаючи психіку тварин).

Порівняльна психологія (колись цей термін використали як синонім диференціальної психології, що є буквальним перекладом слова) нині вивчає особливості психіки живих істот, що знаходяться на різних східцях еволюційних сходів. Вона частіше використовує знання зоопсихології, займається проблемами антропогенезу і становлення людської свідомості.

Вікова психологія вивчає особливості людини крізь призму закономірностей, властивих віковій стадії його розвитку.

Соціальна психологія розглядає особливості, що придбавалися людиною в силу його приналежності до деякої соціальної групи, великої або малої.

Нарешті, диференціальна психофізіологія аналізує індивідуальні особливості психіки людини з точки зору їх обумовленості властивостями нервової системи.

Нині диференціальна психологія вивчає індивідуальні, предметно–змістовні і духовно–світоглядні якості особистості, особливості самосвідомості, стильових характеристик особи і здійснення різних видів діяльності.

Матеріали. Анастаси А. Дифференциальная психология: Индивидуальные и групповые различия в поведении М., 2001. Купер К. Индивидуальные различия, 2000. Штерн В. Дифференциальная психология и ее методические основы 2002. Нартова–Бочавер С. К. Дифференциальная психология М., 2008.

Практична/лабораторна робота.

Донаукове знання характеризується переважанням методу спостереження, накопиченням життєвих знань і невисоким рівнем узагальнення. Природничо-наукова парадигма проголошує необхідність встановлення причинно–наслідкових закономірностей при опорі на дані експерименту і узагальнює ці закономірності. Панування гуманітарної парадигми свідчить про зрілість наукової дисципліни і відзначається не лише в науках про суспільство і людину, але і в науках про природу. Сучасна психологія дозволяє собі прагнути до психографії пізнання – до розуміння і опису. Таким чином, диференціальна психологія природно виділилася із загальної психології.

Загальнонаукові методи є модифікацією стосовно психологічної реальності тих методів, які використовуються і у багатьох інших науках.

Проведення тестування (приклад).

1. Засновником диференціальної психології як науки

прийнято вважати:

- а) Е. П. Ільїна;
- б) У. Штерна;
- в) А. Анастасі.

2. Ознакою типологізації є:

- а) наявність основи (наприклад, тип нервової системи переважання рідини в організмі);
- б) класифікація людей за певними (психологічним) ознаками;

- в) класифікація рис особи.
3. Назвіть вид відмінностей, що має відношення до дослідження особливостей людини в різні періоди життя:
- а) індивідуальні;
  - б) групові;
  - в) типологічні.

Питання для самоконтролю.

1. Передумови виникнення диференціальної психології як самостійної науки.
2. Основні підходи в диференціальній психології.
3. Методи диференціальної психології.
4. Уявлення про індивідуальність в різних психологічних школах.
5. Традиції використання поняття «стиль».

Завдання для самостійної роботи. С. К. Нартова–Бочавер виділяє методи диференціальної психології по декількох підставах: по виду використовуваного досвіду; по активності дії; по рівню узагальненості отриманих закономірностей.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 2

Сучасні теорії темпераменту.

Мета. Визначення сучасного розуміння терміну темперамент, підходи до розуміння. Сформувані у студентів основні знання про історію вчення про темперамент.

Короткі відомості. Темпераментом називають сукупність властивостей, що характеризують динамічні особливості протікання психічних процесів і поведінки людини, їх силу, швидкість, виникнення, припинення і зміну.

Вчення про темперамент і його типи має довгу історію. Всього виділяють декілька типів теорій темпераменту : гуморальні теорії (Гіппократ, К. Гален, І. Кант). Згідно з цим підходом, темперамент людини залежить від співвідношення рідини в організмі, а також від властивостей крові. На рубежі XIX — XX віків з'являються соматичні (чи конституціональні) концепції темпераменту (Е. Кречмер, У. Шелдон). Згідно з соматичними концепціями, існує зв'язок між

властивостями темпераменту і статурою. Нервові теорії темпераменту. І. П. Павлов розробив вчення про типи нервової системи і під темпераментом став розуміти тип вищої нервової діяльності. Автор виділив три основні властивості нервової системи: сила, урівноваженість, рухливість. Енергетична теорія темпераменту В. Вундта (1893). Згідно Вундту, властивості темпераменту найвиразніше проявляються в тих формах поведінки, яка безпосередньо пов'язана з енергетичними витратами організму. А отже, і звертати увагу потрібно на емоційні і моторні реакції індивіда, особливо підкреслюючи їх силу, т. е. інтенсивність, і протікання в часі. Генетична теорія темпераментів К. Конрада. Критикуючи У. Шелдона і Е. Кречмера, учень першого К. Конрад (1960–ті роки) представив генетичну теорію типів. Відмінності у будові тіла і зв'язок з темпераментом пояснюються існуванням особливих генів, домінування яких визначає те або інша статура і властивості темпераменту, що відповідають йому. Факторна теорія темпераменту. Усі спроби різкого розділення індивідів на групи за властивостями штучні і довільні, вважає Я. Стреляу. Позитивною реакцією на цю критику, що виникла вже на початку ХХ століття, стали дослідження темпераменту, що зводяться до «чистого» психологічного опису(чи характеристики) властивостей темпераменту, що абстрагується від будови і функції організму. Однією з перших стала теорія темпераменту, що належить голландським психологам м. Хеймансу і Е. Вірсме. До факторних теорій темпераменту справедливо відносять теорію Г. Айзенка. Автор застосовував дедуктивний метод наукового дослідження, починаючи з теоретичних побудов, а потім лише підтверджуючи теоретичну модель емпірично. Г. Айзенк пропонує критерії для ідентифікації чинників : це статистична підтверджуваність і перевірка чинника; спадкова природа чинника; свідомість чинника з точки зору теорії; соціальна доцільність чинника. Згідно Г. Айзенку, усім цим критеріям відповідають виділені їм чинники – екстраверсія, нейротизм і психотизм.

Матеріали. Палій А.А. Диференціальна психологія. Видавництво Академія 2020, 432 с.

Практична/лабораторна робота.

Аналіз конституціональних теорій Е. Кречмера, У Шелдона. Основні принципи вивчення властивостей нервової системи в школі І.П. Павлова. Програма вивчення властивостей нервової системи в диференціальній психофізіології в школі Б.М. Теплова, В.Д. Небиліцина. Проблема парціальності властивостей нервової системи. Властивості нервової системи і динамічні параметри діяльності.

Проведення тестування (приклад):

1. Автори соматичних теорій темпераменту :
  - а) Г. Айзенк; б) Е. Кречмер;
  - б) У. Шелдон; г) Ф. Гальтон;
  - в) В. М. Русалов; е) А. Ф. Лазурський.
2. Яка властивість нервової системи характеризується рівнем працездатності клітин кори головного мозку?
  - а) сила;
  - б) урівноваженість;
  - в) рухливість.
3. Згідно Г. Айзенка, темперамент:
  - а) чисто біологічна субстанція, а тому не може включатися в загальну структуру особи;
  - б) у своїй основі має генетичні і природжені чинники, і є біологічною основою характеру і особи;
  - в) певне співвідношення нейротизма і екстраверсії, які розвиваються завдяки вихованню.

Завдання 1.

Мета: виявлення показників інтроверсії/екстраверсії; емоційної стійкості/нейротизму і визначення на їх основі типу темпераменту на основі аналізу результатів методики «ЕРІ» Г. Айзенка (адаптація О.Г. Шмельова).

Обладнання: опитувальник, що включає 57 питань (додаток 1.)

Процедура проведення: Досліджуваним дається завдання, які відображають звичайний, звичний спосіб поведінки. Оскільки неможливо передбачити усі

можливі відповіді, то треба уявити найтипівіші ситуації та дати першу відповідь, яка прийде. Відповідати треба швидко. Якщо досліджуваний згоден з твердженням, слід поставити поруч з його номером знак «+» (так), якщо ні - знак «-» (ні).

Обробка результатів. Слід підрахувати кількість балів за кожною шкалою відповідно до ключа, при цьому у випадку відповідності ключу нараховується 1 бали, у випадку невідповідності ключу нараховується 0 балів.

Шкала 1. Шкала екстраверсії-інтроверсії:

Відповідь «так»: питання 1, 3, 8, 10, 13, 17, 22, 25, 27, 39, 44, 46, 49, 53, 56,

Відповідь «ні»: питання 5, 15, 20, 29, 32, 34, 37, 41, 51.

Шкала 2. Шкала нейротизму-стабільності:

Відповідь «так»: питання 2, 4, 7, 9, 11, 14, 16, 19, 21, 23, 26, 28, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 47, 50, 52, 55, 57.

Шкала 3. Шкала брехні:

Відповідь «так»: питання 6, 24, 36,

Відповідь «ні»: питання 12, 18, 30, 42, 48, 54.

Середній бал за шкалою екстраверсії-інтроверсії складає 11-12. Значення менше 11 балів відповідають інтровертивному типу, значення більше 12 балів - екстравертивному.

Середній бал за шкалою нейротизму-стабільності складає 12-13. Значення менше 12 балів вказують на емоційну стабільність, значення більше 13 балів – на емоційну нестабільність (нейротизм).

Показник за шкалою брехні, який дорівнює 4-5 балам, є критичним. В свідчить про тенденцію давати на питання так звані «хороші» відповіді, тобто тенденцію досліджуваного показати себе в соціально бажаному образі. Якщо у досліджуваного за даною шкалою кількість балів перевищує 5, то результати є недостовірними.

За результатами методики слід побудувати «Коло Айзенка» (рисунок 1) та визначити відповідний тип темпераменту на перехресті значень за шкалами інтроверсії-екстраверсії та емоційної стабільності-нейротизму.

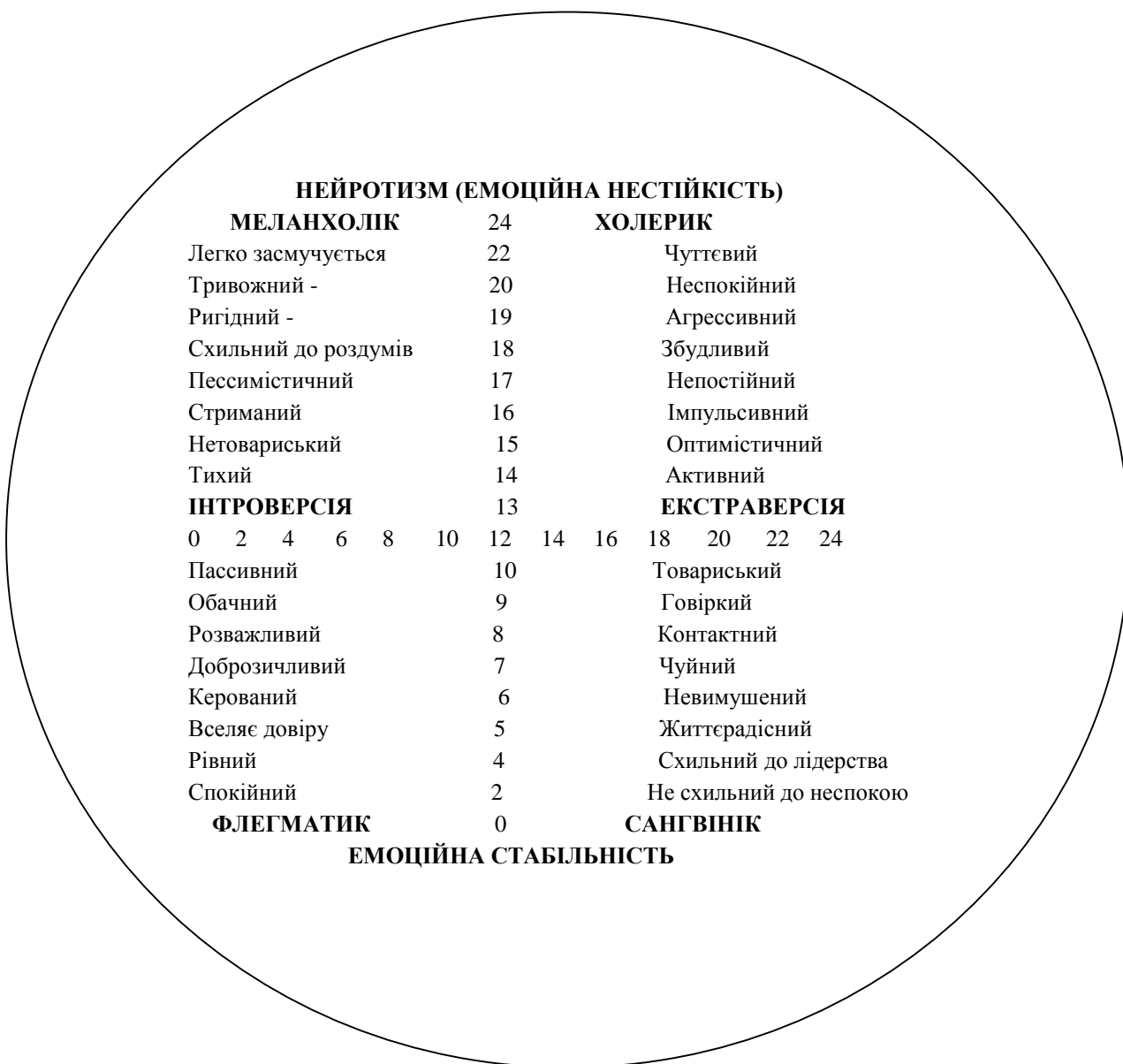
Інтерпретація.

Холеричному типу темпераменту характерна перевага показників екстраверсії та нейротизму. Холерику властива агресивність, імпульсивність, активність та збудливість.

Для сангвінічного типу темпераменту характерна перевага екстраверсії та емоційної стійкості. Він відрізняється товариськістю, контактністю, життєрадісністю, схильністю до лідерства.

Флегматичний тип темпераменту характеризується інтроверсією та емоційною стійкістю, що виявляється у пасивності, розважливості, спокійності.

Меланхолійному типу темпераменту властиві інтроверсія та нейротизм. Меланхолік тривожний, ригідний, песимістичний, стриманий.

Рисунок 1. «Коло Айзенка»

Завдання 2.

Мета: складання „формули” темпераменту на основі аналізу результатів методики «Формула темпераменту» А. Білова.

Обладнання: опитувальник, який вміщує 4 блоки по 20 тверджень у кожному (додаток 2).

Процедура проведення. Досліджуваний виражає своє погодження (знак «+») чи непогодження (знак «-») з запропонованими твердженнями.

Обробка результатів. Кожен блок містить поведінкові прояви певного типу темпераменту:

блок 1 - типу темпераменту холерик,

блок 2 - типу темпераменту сангвінік,

блок 3 - типу темпераменту флегматик,

блок 4 - типу темпераменту меланхолік.

Підраховується кількість позитивних відповідей в кожному блоці для кожного типу темпераменту відповідно (це значення X_1, X_2, X_3, X_4).

Підраховується загальна сума позитивних відповідей Y : $Y = X_1 + X_2 + X_3 + X_4$.

Складається «формула» темпераменту за формулою:

$$\Phi_T = \left(X \frac{X_1}{Y} \cdot 100\% \right) + \left(C \frac{X_2}{Y} \cdot 100\% \right) + \left(\Phi \frac{X_3}{Y} \cdot 100\% \right) + \left(M \frac{X_4}{Y} \cdot 100\% \right)$$

В кінцевому вигляді формула має такий вигляд:

$$\Phi_T = 35\% X + 30\% C + 14\% \Phi + 21\% M.$$

Темперамент на 35% холеричний, на 30% сангвінічний, на 14% флегматичний, на 21% меланхолійний.

Дається оцінка ступеню вираженості властивостей темпераменту за шкалою:

10-19% - властивості даного типу темпераменту виражені слабо;

20-29% - властивості даного типу темпераменту виражені помірно;

30-39% - властивості даного типу темпераменту виражені досить яскраво;

більше 40% - даний тип темпераменту є домінуючим.

Питання для самоконтролю.

1. Історія розвитку уявлень про темперамент (детально: гуморальний, соматичний, нервовий і факторний підходи).
2. Ієрархічна модель особи Г. Айзенка.
3. Факторна теорія Г. Айзенка (екстраверсія, нейротизм, психотизм).

Завдання для самостійної роботи. Зразкові теми доповідей і презентацій Power Point.

- Аналіз конституціональних теорій Е. Кречмера, У Шелдона.
- Взаємозв'язок фізіологічних психологічних рівнів в теоріях індивідуальності.
- Життя і наукова творчість В.Д. Небиліцина.
- Життя і наукова творчість Б.М. Теплова.
- Спеціалізація півкуль мозку в концепціях А.Р. Лурія, Р. Сперрі, Б.Г. Ананьєва.
- Дослідження функціональної асиметрії.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 3

Темперамент і особистість.

Мета. Розглянути сучасне уявлення про фізіологічні основи темпераменту (властивості нервової системи, функціональна система по П.К. Анохіну, психобіологічна модель індивідуальності С.Р. Клонінгера). Особливості психологічної характеристики властивостей темпераменту, їх референтні показники.

Короткі відомості. Погляди Б. М. Теплова розвивав В. М. Русалов. У основі темпераменту, згідно з ним, лежить загальна конституція організму(що охоплює біологічні основи психіки різного рівня), в якій особливо значиме місце належить мозковим механізмам. В. М. Русалов услід виділяє в темпераменті дві підструктури – активність і емоційність. Автор пропонує сучасніше трактування властивостей темпераменту, виходячи з теорії функціональної системи П.К.Анохіна.

Функціональна система включає чотири блоки: аферентного синтезу, програмування, виконання і зворотного зв'язку. Спираючись на цю модель функціональної системи, В. М. Русалов виділяє чотири пов'язані з ними властивості темпераменту : ергічність, пластичність, швидкість і емоційність.

Регуляторна теорія темпераменту Я. Стреляу. Польський психолог Януш Стреляу спробував синтезувати підходи шкіл І. П. Павлова, Б. М. Теплова і В. С. Мерліна(1980–і роки). Під темпераментом він розуміє сукупність стабільних властивостей, визначуваних особливостями природжених нервових і ендокринних механізмів. Стреляу виділяє дві основні характеристики темпераменту : активність і реактивність. Реактивність проявляється в інтенсивності реакції на стимул і визначає працездатність, витривалість і поріг чутливості. Активність проявляється в кількості і різноманітності дій. Активність і реактивність знаходяться в реципрокних стосунках, тобто обернено пропорційні. Згідно Я. Стреляу, для того, щоб визначити тип темпераменту, необхідно спостерігати людину в різних видах діяльності, оскільки розрядка енергії у різних людей відбувається в різних сферах: інтелектуальній, руховій, вісцелярній і т.

Матеріали. Палій А.А. Диференціальна психологія. Видавництво Академія 2020, 432 с.

Практична/лабораторна робота.

1. Відмітні ознаки (критерії) темпераменту в концепціях Б.М. Теплова, В.Д. Небиліцына, В.С. Мерліна, В.М. Русалова.
2. Відмітні ознаки (критерії) темпераменту в зарубіжних дослідженнях Я. Стреляу, Р. Пломина і А. Баса, А. Томаса і С. Чесс.
3. Сучасне уявлення про фізіологічні основи темпераменту(властивості нервової системи, функціональна система по П.К. Анохину, психобіологічна модель індивідуальності С.Р. Клонінгера).
4. Психологічна характеристика властивостей темпераменту, їх референтні показники.

Питання для самоконтролю.

1. Уявлення про темперамент в пермській психологічній школі В. С. Мерліна.
2. Уявлення про темперамент в психофізіологічній школі Б. М. Теплова – В. Д. Небиліцина.
3. Структура темпераменту (згідно В. М. Русалова).
4. Регуляторна теорія темпераменту Я. Стреляу.

Завдання для самостійної роботи.

Провести психодіагностику згідно методик. Опитувальник формально – динамічних властивостей індивідуальності В. М. Русалова (ОФДСІ). Опитувальник структури темпераменту Я. Стреляу.

Завдання 1.

Мета: визначення трьох основних характеристик типу нервової діяльності: сили процесів збудження, сили процесів гальмування та рухливості нервових процесів на основі аналізу результатів методики Яна Стреляу (адаптація М. М. Данілової, О. Г. Шмельова).

Обладнання: опитувальник, що включає 134 питання (додаток 3).

Процедура проведення. Досліджуваним пропонується інструкція: «Відповідати на питання треба чітко і послідовно. На кожне питання слід дати одну з трьох відповідей: «так», «ні», або «не знаю». Відповідь «не знаю» слід давати якомога рідше, коли відповідь «так» чи «ні» неможливо застосувати.

Обробка результатів. Слід підрахувати кількість балів за кожною шкалою відповідно до ключа, при цьому у випадку відповідності ключу нараховується 2 бали, у випадку невідповідності ключу нараховується 0 балів, за відповідь «не знаю» - 1 бал.

Шкала 1. Сила процесів збудження.

Відповідь «так»: питання 3, 4, 7, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 24, 32, 39, 45, 56, 58, 60, 61, 66, 72, 73, 78, 81, 82, 83, 94, 97, 98, 102, 105, 106, 113, 114, 117, 121, 122, 124, 130, 132, 133, 134.

Відповідь «ні»: питання 47, 51, 107, 123.

Шкала 2. Сила процесів гальмування.

Відповідь «так»: питання 2, 5, 8, 10, 12, 16, 27, 30, 35, 37, 38, 41, 48, 50, 52, 53, 59, 62, 65, 67, 69, 70, 75, 77, 84, 87, 89, 90, 96, 99, 103, 108, 109, 110, 112, 118, 120, 125, 126, 129.

Відповідь «ні»: питання 18, 34, 36, 128.

Шкала 3. Рухливість нервових процесів

Відповідь «так»: питання 1, 6, 9, 11, 14, 20, 22, 26, 28, 29, 31, 33, 40, 42, 43, 44, 46, 49, 54, 55, 64, 68, 71, 74, 76, 79, 80, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 95, 100, 101, 104, 111, 115, 119, 127, 131.

Відповідь «ні»: питання 25, 57, 63, 116.

Врівноваженість нервових процесів визначається за силою нервових процесів: $\text{врівноваженість} = \text{сила збудження} : \text{сила гальмування}$. Чим ближче до одиниці значення, тим вищою є врівноваженість.

Аналіз результатів здійснюється за наступною шкалою оцінок.

Сила процесів збудження:

0 - 24 балів – має місце слабкість процесів збудження,

25 – 49 балів – мають місце середні показники сили процесів збудження,

62 і більше балів – має місце сила процесів збудження.

Сила процесів гальмування:

0 - 20 балів - має місце слабкість процесів гальмування,

21 - 43 балів - мають місце середні показники процесів гальмування,

61 і більше балів - має місце сила процесів гальмування.

Рухливість нервових процесів:

0 - 23 балів - має місце інертність нервових процесів,

24 - 48 балів - мають місце середні показники рухливості нервових процесів,

58 і більше балів - має місце рухливість нервових процесів.

Шкала оцінювання врівноваженості нервових процесів:

0,85 - 1,15 – має місце врівноваженість нервових процесів,

0 - 0,85 – має місце неврівноваженість нервових процесів в бік збудження, тобто процеси збудження не врівноважують собою процеси гальмування,

1,15 і більше – має місце неврівноваженість в бік гальмування, тобто процеси гальмування не врівноважують собою процеси збудження.

Інтерпретація.

Високі показники сили процесів збудження вказують на сильну реакцію на стимул. Такій людині властиво швидко включатися в роботу та досягати рівня високої продуктивності роботи, низька стомлюваність; висока працездатність і витривалість.

Низькі показники сили процесів збудження вказують на слабку і запізнілу реакцію на порушення, низькі показники працездатності, невисоку продуктивність праці, висока втомлюваність, низьку витривалість.

Високі показники сили процесів гальмування вказують на наявність сильних нервових процесів з боку гальмування. Збудження легко піддається гасінню, має місце швидке реагування відповідних дій на прості сенсорні сигнали, хороша реакція, зібраність, пильність, холонокровність в поведінкових реакціях.

Низькі показники сили процесів гальмування вказують на слабкість процесів гальмування, імпульсивність в діях у відповідь на стимул, слабкий самоконтроль в поведінкових реакціях, розхлябаність, повільне або запізнеле реагування відповідними діями на прості сигнали, погану реакцію.

Високі показники рухливості нервових процесів відображають легкість перемикавання нервових процесів від збудження до гальмування і навпаки, швидкий перехід від одних видів діяльності до інших, швидкість переключення, рішучість, сміливість в поведінкових реакціях.

Низькі показники рухливості нервових процесів характерні для людей, схильних працювати за стереотипом, які не люблять швидких і несподіваних змін в діяльності, інертних, що виявляють, низьку здатність перемикатися на нові види робіт і успішно освоювати нову професію. Люди такого типу не придатні для роботи в швидкозмінних умовах.

Завдання 2. Мета: діагностика властивостей «предметно-діяльнісного» і «комунікативного» аспектів темпераменту за допомогою методики «Опитувальник структури темпераменту» («ОСТ») В. М. Русалова.

Обладнання: опитувальник, що включає 105 питань (додаток 4).

Процедура проведення. Досліджуваним пропонується наступна інструкція: «Вам пропонується відповісти на 105 питань, які спрямовані на оцінку Вашої типової поведінки. Відповідати треба швидко. Якщо Ви згодні з твердженням, слід поставити поруч з його номером знак «+» (так), якщо ні - знак «-» (ні).»

Обробка результатів. Слід підрахувати кількість балів за кожною шкалою відповідно до ключа, при цьому у випадку відповідності ключу нараховується 1 бали, у випадку невідповідності ключу нараховується 0 балів.

1. Шкала предметна ергічність:

Відповідь «так»: питання 4, 8, 15, 22, 42, 50, 58, 64, 96,

Відповідь «ні»: питання 27, 83, 103.

2. Шкала соціальна ергічність:

Відповідь «так»: питання 11, 30, 57, 62, 67, 78, 86,

Відповідь «ні»: питання 3, 34, 74, 90, 105.

3. Шкала – предметна пластичність:

Відповідь «так»: питання 20, 25, 35, 38, 47, 66, 71, 76, 101, 104,

Відповідь «ні»: питання 54, 59.

4. Шкала – соціальна пластичність:

Відповідь «так»: питання 2, 9, 18, 26, 45, 68, 85, 99,

Відповідь «ні»: питання 31, 81, 87, 93.

5. Шкала – предметний темп:

Відповідь «так»: питання 1, 13, 19, 33, 46, 49, 55, 77,

Відповідь «ні»: питання 29, 43, 70, 94,

6. Шкала - соціальний темп:

Відповідь «так»: питання 24, 37, 39, 51, 72, 92,

Відповідь «ні»: питання 5, 10, 16, 56, 96, 102.

7. Шкала – предметна емоційність:

Відповідь «так»: питання 14, 17, 28, 40, 60, 61, 69, 79, 88, 91, 95, 97.

8. Шкала – соціальна емоційність:

Відповідь «так»: питання 6, 7, 21, 36, 41, 48, 53, 63, 75, 80, 84, 100.

9. Шкала контрольна:

Відповідь «так»: питання 32, 52, 89,

Відповідь «ні»: питання 12, 23, 44, 65, 73, 82.

Аналіз результатів здійснюється за шкалою оцінювання:

9 - 12 балів – високий рівень вираженості властивостей темпераменту,

4 - 8 балів – середній рівень вираженості властивостей темпераменту,

0 - 3 балів – низький рівень вираженості властивостей темпераменту.

Інтерпретація.

Високі показники за шкалою предметної ергічності вказують на високу активність, працездатність, високий життєвий тонус, ініціативність, наполегливість, вираженість потреби в освоєнні предметного світу. Такі люди прагнуть до активності навіть під час відпочинку.

Високі значення за шкалою предметної ергічності вказують на наявність низького загального життєвого тону, прагнення уникати напруженої діяльності, низьку активність та працездатність, тривалий період відновлення ресурсів після напруженої праці.

Високі показники за шкалою соціальної ергічності вказують на високу соціальну активність, потребу у спілкуванні, ініціативність у встановленні контактів з людьми, прагнення до виступів перед великою аудиторією.

Низькі показники за шкалою соціальної ергічності вказують на наявність труднощів у спілкуванні, наявність напруги при встановленні контактів з малознайомими і авторитетними людьми, а також з протилежною статтю. Такі люди мають вузьке коло спілкування та переживають тривогу при виступах перед великою аудиторією.

Високі значення предметної пластичності вказують на легкість переходу з одного виду діяльності на інший, від одного способу мислення до іншого. Такі люди прагнуть до різноманітності діяльності.

Низькі значення предметної пластичності вказують на труднощі в переключенні від одного виду діяльності на інший та в пошуку різних підходів до вирішення задач. Такі люди прагнуть до виконання монотонної діяльності.

Високі значення соціальної пластичності свідчать про легкість встановлення соціальних контактів. Соціально пластичні люди легко змінюють форми та стилі спілкування та легко виробляють комунікативні навички.

Низькі значення соціальної пластичності свідчать про труднощі у встановленні соціальних контактів, про труднощі переключення з однієї комунікативної програми до іншої та наявність стереотипії в комунікативному процесі.

Високі значення за шкалою предметного темпу вказують на високий темп активності та поведінки, високу швидкість виконання операцій при здійсненні предметної діяльності.

Високі показники за шкалою предметного темпу вказують на уповільненість моторно-рухових операцій.

Високі значення за шкалою соціального темпу визначають швидкість говоріння в процесі комунікації.

Низькі показники соціального темпу є ознакою повільності вербалізації.

Високі значення за шкалою предметної емоційності вказують на високу чутливість до невдач, тривожність та невпевненість, занепокоєння ситуацією, коли заплановане різниться з досягнутим результатом.

Низькі показники предметної емоційності свідчать про нечутливість людини до ситуацій невдач та до розбіжностей між запланованим і досягнутим результатом.

Високі значення за шкалою соціальної емоційності визначають високу емоційність в процесі взаємодії з іншими людьми, високу чутливість до комунікативних невдач.

Низькі показники за шкалою соціальної емоційності вказують на нечутливість до невдач в сфері комунікації .

Контрольна шкала (шкала соціальної бажаності відповідей) включає питання на відвертість і щирість висловлювань та наявність соціально очікуваних відповідей. Високі показники свідчать про прагнення до того, щоб показати себе в кращому світі, ніж є насправді. Показники більше 7 балів вказують на нещирість відповідей та недійсність результатів діагностики.

Низькі показники за контрольною шкалою вказують на адекватне самосприйняття.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 4
Типи темпераменту (акцентуації характеру)
за К. Леонгардом

Мета. Розглянути основні типи темпераменту за К. Леонгардом.

Короткі відомості. Для клінічних цілей К. Леонгард розробив описовий метод оцінки темпераменту. Згідно з його уявленнями, існують такі основні типи темпераменту:

- гіпертимічний, що характеризується посиленням жаданням діяльності, наявністю оптимістичних рис в поведінці, ініціативністю, підвищеною мовною активністю, жвавістю й веселістю;
- дистимічний, характерний для пасивної людини із зниженою мовною активністю і сповільненістю дій;
- афективно–лабільний, який характеризує людей з різкою зміною гіпертимічних і дистимічних станів;
- афективно–екзальтований, який характерний для людей, що легко приходять у захват від радісних подій і в повний відчай від сумних.

Ця типологія розроблена емпіричним шляхом, призначена для клінічних цілей і повинна використовуватися з великою обережністю для характеристики темпераменту здорових людей. Та все ж не можна не відзначити, що і серед останніх можуть зустрічатися індивіди з вираженими особливостями одного з цих чотирьох типів.

Матеріали. Базылевич Т.Ф. Дифференциальная психология, 2018, 224с.

Практична/лабораторна робота.

Проведення тестування (приклад):

1. Виходячи з поєднання певних властивостей, визначте тип темпераменту:

- а) виражена об'єктивація, висока пластичність, швидкий темп психічної діяльності;
- б) об'єктивація, висока реактивність, що перевищує активність, мала сенситивність, але виражена сила емоцій;
- в) виражена суб'єктивації, висока ригідність, уповільнений темп психічної діяльності, висока резистентність;
- г) суб'єктивації, висока сенситивність, підвищена тривожність, низька резистентність.

Питання для самоконтролю.

Розглянути основні типи темпераменту за К. Леонгардом.

Завдання для самостійної роботи.

Провести на одній особі та проаналізувати результати за методикою Леонгарда – Шмішека, або опитувальника Шмішека (Schmieschek Fragebogen) – особистісний опитувач, розроблений німецьким психологом Г. Шмішеком (H. Schmieschek) в 1970 році.

Завдання 1.

Мета: визначення акцентуацій характеру за допомогою Методики К. Леонгарда (модифікація С. Шмішека)

Обладнання: опитувальник Леонгарда-Шмішека, що містить 88 питань (додаток 5).

Процедура проведення. Досліджуванним пропонується наступна інструкція: «Вам пропонується відповісти на 88 питань, які спрямовані на оцінку Вашої типової поведінки. Відповідати треба швидко. Якщо Ви згодні з твердженням, слід поставити поруч з його номером знак «+» (так), якщо ні - знак «-» (ні).»

Обробка результатів. Слід підрахувати кількість балів за кожною шкалою відповідно до ключа, при цьому у випадку відповідності ключу нараховується 1 бали, у випадку невідповідності ключу нараховується 0 балів. Суму балів за кожною шкалою треба помножити на коефіцієнт.

1. Шкала демонстративність (демонстративный тип):

Відповідь «так»: питання 7, 19, 22, 29, 41, 44, 63, 66, 73, 85, 88;

Відповідь «ні»: питання 51.

Суму балів помножити на 2.

2. Шкала застрягання (застрягаючий тип):

Відповідь «так»: питання 2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81;

Відповідь «ні»: питання 12, 46, 59.

Суму балів помножити на 2.

3. Шкала педантичність (педантичний тип):

Відповідь «так»: питання 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 80, 83;

Відповідь «ні»: питання 36.

Суму балів помножити на 2.

4. Шкала збудливість (збудливий тип):

Відповідь «так»: питання 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86.

Суму балів помножити на 3.

5. Шкала гіпертимність (гіпертимний тип):

Відповідь «так»: питання 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77.

Суму балів помножити на 3.

6. Шкала дистимність (дистимічний тип):

Відповідь «так»: питання 9, 21, 43, 75, 87.

Відповідь «ні»: питання 31, 53, 65.

Суму балів помножити на 3.

7. Шкала тривожність (тривожно-боязкий тип):

Відповідь «так»: питання 16, 27, 38, 49, 60, 71, 82;

Відповідь «ні»: питання 5.

Суму балів помножити на 3.

8. Шкала екзальтованість (афективно-екзальтований тип):

Відповідь «так»: питання 10, 32, 54, 76.

Суму балів помножити на 6.

9. Шкала емотивність (емотивний тип):

Відповідь «так»: питання 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79.

Відповідь «ні»: питання 25.

Суму балів помножити на 3.

10. Шкала циклотимність (циклотимний тип):

Відповідь «так»: питання 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84.

Суму балів помножити на 3.

Аналіз результатів здійснюється за шкалою оцінювання:

10 - 24 балів – наявна акцентуація характеру за певним типом,

15 - 19 балів – має місце тенденція до акцентуації характеру за певним типом,

0 - 14 балів – акцентуація характеру відсутня.

На основі отриманих результатів будується «профіль особистісної акцентуації». Для цього на осі абсцис слід помітити 10 позначок, які позначатимуть 10 типів акцентуацій характеру за К. Леонгардом, а на осі ординат потрібно вказати шкалу оцінок від 0 до 24. Відповідно до результатів будується графік, який відображає вираженість акцентуації характеру особистості.

Інтерпретація.

1. Демонстративність (демонстративний тип). Характеризується демонстративністю і артистичністю поведінки, схильністю до брехні та до фантазування задля забезпечення уваги до себе. Такому типу властива егоцентричність, жага уваги до себе, схильність до конфліктності, неадекватно завищена самооцінка.

2. Застрягання (застрягаючий тип). Характеризується невпевненістю в собі, схильністю до недовіри до оточуючих, підозрілістю, чутливістю до розбіжностей між власною позицією та думкою інших людей. Такому типу властиві труднощі в переключенні від переживання однієї емоції до іншої, труднощі в переключенні від однієї точки зору до іншої. Жорсткість життєвих поглядів призводить до конфліктності особистості даного типу.

3. Педантичність (педантичний тип). Характеризується ригідністю, інертністю, схильністю висувати жорсткі вимоги до себе та інших, черезмірною пунктуальністю, акуратністю, схильністю до порядку та чистоти. У конфлікти вступає рідко.

4. Збудливість (збудливий тип). Для людей такого типу властива імпульсивність, неконтрольованість поведінки та думок, домінування інстинктивної складової в поведінці та прагнення до задоволення миттєвих потреб. Представники збудливого типу схильні до конфліктної поведінки через некерованість власної поведінки.

5. Гіпертимність (гіпертимний тип) тип. Гіпертимні люди відрізняються високою активністю, високим життєвим тонусом, підвищеним настроєм, гарним самопочуттям, товариськістю, комунікативністю, самостійністю, легковажністю, енергійністю.

6. Дистимність (дистимічний тип). Для цього типу акцентуацій характеру властиві пригніченість активності та життєвого тонусу, небалакучість, песимістичне відношення до життя, занижена самооцінка. Однак, такі люди є сумлінними і справедливими.

7. Тривожність (тривожно-боязкий тип). Людям такого типу властиві пригнічений настрій, боязкість, тривожність, невпевненість в собі, чутливість, сором'язливість. Представникам такого типу характерні відповідальність, високі моральні та етичні вимоги.

8. Екзальтованість (екзальтований тип). Представники такого типу акцентуацій характеру схильні до захоплення сильними емоціями і почуттями, які накладають відбиток на всіх видах діяльності. Вони контактні, емоційні, емпатійні, схильні переживати сильні та яскраві почуття.

9. Емотивність (емотивний тип). Для даного типу характерні висока емоційність, чутливість, тривожність, боязкість, схильність переживати тонкі почуття. Вони гуманні, чуйні, схильні співпереживати оточуючим людям і тваринам, дбайливо ставляться до природи.

10. Циклотимність (циклотимний тип). Характеризується схильністю до змін гіпертимних і дистимних станів. Відповідно до домінуючого циклу їм властиві періоди підвищеної активності, високого життєвого та емоційного тонусу, які змінюються періодом занепаду, пригніченого настрою, спадом активності, песимістичністю, невпевненості в собі.

Змістовий модуль 2. Психологічні теорії характеру та здібностей.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 5.

Поняття про характер.

Мета. Розглянемо основні етапи історії характерології. Вивчення найбільш значимих робіт в області характерології.

Короткі відомості. Характер – це сукупність стійких індивідуальних особливостей особи, що складається і проявляється в діяльності і спілкуванні і обумовлює типовий для людини спосіб поведінки. Основні етапи історії характерології. Характер вивчався ще в Античності (Платон, Теофраст). У сучасній психологічній науці також безліч робіт присвячена вивченню характеру (дослідження Ф. Галла, А. Ф. Лазурського, Н. Д. Левітова, А. Г. Асмолова, Е. А. Клімова, С. Л. Рубінштейна, Е. Фромма, З. Фрейда, К. Хорні, До Г. Юнга, І. П. Павлова).

Матеріали. Купер К. Индивидуальные различия, М., 2000. Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций / А. В. Либин. М., 2000. Лазурский А. Ф. О составе личности: Психология личности в трудах отечественных психологов, СПб., 2000.

Практична/лабораторна робота.

У своїй роботі «Нарис науки про характери» (1909) А. Ф. Лазурский уявив оригінальну концепцію наукової характерології, в основі якої лежала ідея про те, що індивідуальні особливості людини пов'язані з діяльністю нервової системи. Згідно з Лазурському, характер – це сукупність схильностей, що мають анатомо-фізіологічну основу. Схожу точку зору мав і А. П. Нечаєв (1929). У своїй роботі «Характер людини» він дає наступне визначення характеру: «Характер – це природні риси, які є природженими особливостями організму, які зміцнюються і розхитуються подальшими діями середовища».

П. Ф. Лесгафт у своїй роботі «Сімейне виховання дитини» розводить поняття «характер» і «темперамент». Згідно Лесгафту, характер, на відміну від

темпераменту, формується в суспільстві, в процесі спілкування. Він виділяє шість типів: лицемірного, честолюбного, добродушного, злісно–забитого, м'яко–забитого, пригніченого. З. Фрейд виділяє в характері як біологічну, так і соціальну складові. Згідно з Фрейдом, при фіксації на тій або іншій психосексуальній стадії розвитку формується певний тип характеру.

Питання для самоконтролю.

Розглянути теорії характеру за авторами: Ф. Галл, А. Ф. Лазурский, Н. Д. Левітов, А. Г. Асмолов, Е. А. Клімов, С. Л. Рубінштейн, Е. Фромм, З. Фрейд, К. Хорні, Б. С. Братусь, К. Г. Юнг, І. П. Павлов.

Завдання для самостійної роботи.

Типологія характеру за Е. Фроммом.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 6.

Типології характеру. Формування характеру.

Мета. Розглянути типології характеру та процеси пов'язані з формуванням характеру.

Короткі відомості. Характер – це сукупність стійких властивостей індивіда, в яких виражаються способи його поведінки і емоційного реагування. Характер полягає в індивідуалізації властивостей особи. І ці властивості використовуються для того, щоб соціалізуватися(адаптуватися) у цьому світі. Характер – результат індивідуалізації і соціалізації властивостей індивіда. Формування характеру залежить від соціальних умов, прийняття типової норми. Коца йдеться про характер, ми характеризуємо стосунки цієї людини з оточенням. Характер вказує, як діє людина, а особа вказує на те, заради чого людина діє; яку мету він вибирає. Прояв характеру – це керівництво своїми бажаннями. Основа характеру – це генетичні властивості темпераменту. Наявність деяких генетичних передумов характеру не дорівнює твердженню про його генетичну зумовленість(близнюки в різних сім'ях). Средовой і генетичний чинники рівнозначні у формуванні характеру. Характер формується впродовж усього життя. Зміни в характері з'являються в критичних, стресових, важких, хворобливих станах. Характер, як і

темперамент, виявляє залежність від типу нервової системи. Властивості темпераменту відкладають свій відбиток на прояви характеру. Передусім темперамент визначає динамічні характеристики проявів характеру. Кінець кінцем, темперамент і характер утворюють нероздільний сплав, який обумовлює загальний вигляд людини. Особливості темпераменту можуть протидіяти або сприяти розвитку певних сторін характеру. Флегматику важче, ніж холерикові або сангвінікові, сформувати у себе ініціативність і рішучість. Для меланхоліка серйозна проблема –преодолення боязкості і тривожності. Формування характеру, що здійснюється в групі високого рівня розвитку, створює сприятливі умови для розвитку у холериків більшої стриманості і самокритичності, у сангвініків – усидливості, у флегматиків і меланхоліків.

Матеріали. Базилевич Т.Ф. Диференціальна психологія, 2018, 224с.

Практична/лабораторна робота. Структура характеру. Характер людської особистості завжди багатогранний. У ній можуть виділятися окремі риси, або сторони. Ці риси не ізольовані один від одного, а є пов'язаними воедино, утворюючи більш менш цілісну структуру. Структура характеру виявляється в закономірній залежності між окремими його рисами. Якщо людина боязка, тобто підстави вважати, що він і не бдеет мати якості ініціативності(побоюється несприятливого обороту ініційованого ним вчинку), рішучості(ухвалення рішення припускає відповідальність), самовідданості і щедрості (допомога іншому може ущемити його власні інтереси, що для нього небезпечно). Але при цьому дуже ймовірно, що боязка людина має такі риси, як догідливість (по відношенню до сильного) конформність, жадність, недовірливість. Зрозуміло, не всяка людина, у якої в характері домінує боягузтво, матиме саме таку структуру характеру. У різних ситуаціях ця структура може бути значно перетворена, і в ній навіть можуть з'явитися такі риси, які, здавалося б, протилежні, наприклад, боязкий може бути зухвалим. Структурність характеру виражається також в певній ієрархічності його рис. Серед рис вдачі виділяють основні і другорядні. Основні риси задають загальну спрямованість розвитку усього комплексу його проявів. Другорядні визначаються основними.

Питання для самоконтролю.

Доповнити відповіді.

1. У відношенні до своєї діяльності і праці можуть проявлятися такі риси вдачі, як ...
2. У відношенні до інших людей проявляються такі риси, як .....
3. Відносно людини до себе для характеру показові .....

Завдання

1.

Мета: діагностика показників і форм агресії за методикою А. Басса і А. Даркі.

Обладнання: опитувальник А. Басса і А. Даркі, що містить 75 тверджень (додаток 6).

Процедура проведення. Досліджуваному пропонується висловити своє погодження чи непогодження з запропонованими твердженнями. Якщо Ви згодні з твердженням, слід поставити поруч з його номером знак «+» (так), якщо ні - знак «-» (ні).

Обробка результатів. Слід підрахувати кількість балів за кожною шкалою відповідно до ключа, при цьому у випадку відповідності ключу нараховується 1 бали, у випадку невідповідності ключу нараховується 0 балів. Суму балів за кожною шкалою треба помножити на коефіцієнт.

1. Шкала фізична агресія (к=11): 1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.
2. Шкала вербальна агресія (к=8): 7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.
3. Шкала непрямая агресія (к=13): 2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.
4. Шкала негативізм (к=20): 4+, 12+, 20+, 28+, 36-.
5. Шкала роздратування (к=9): 3+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.
6. Шкала підозрілість (к=11): 6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.
7. Шкала образа (к=13): 5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.
8. Шкала почуття провини (к=11): 8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 67+.

На основі отриманих результатів слід визначити сумарні показники:

- індекс агресивності ІА = («1» + «2» + «3»): 3;
- індекс ворожості ІВ = («6» + «7»): 2.

Аналіз результатів. Максимальна кількість балів за кожною шкалою складає 100.

Інтерпретація.

1. Фізична агресія передбачає прояви агресії через використання фізичної сили.
2. Вербальна агресія передбачає прояви агресії через вербальні засоби: крик, сварка, загроза тощо.
3. Непряма агресія проявляється в використанні непрямих засобів вираження агресивних проявів через плітки, жарти, насмішки в адресу іншої людини.
4. Негативізм - це опозиційна форма поведінки, яка проявляється в актиному чи пасивному супротиві встановленим правилам, вимогам, законам тощо.
5. Роздратування - схильність до подразнення, готовність реагувати на найменший стимул різкістю та грубістю.
6. Підозрілість проявляється в недовірі до оточуючих людей.
7. Образа проявляється в заздрості і ненависті до оточуючих у зв'язку з впевненістю особистості в тому, що зовнішні ситуації чи оточуючі люди є причиною її нещастя у житті.
8. Почуття провини (аутоагресія) – прояви агресії по відношенню до самого себе у зв'язку з переконанням, що у власній поганій поведінці.

Завдання для самостійної роботи.

Провести на одній особі та проаналізувати результати за методикою. Минесотський багатофазний особистісний опитувач (MMPI), 16-факторний опитувач Р.Кэттела (16 PF).

Лекція. Практична/Лабораторна робота. №.7

Задатки, здібності, обдарованість у контексті

диференціальної психології.

Мета. Отримати знання про когнітивні стилі і когнітивні контролю, сучасні уявлення про здібності, обдарованість, талант, геніальність.

Короткі відомості. Здібності – індивідуально–психологічні особливості людини, що виражають його готовність до оволодіння певними видами діяльності

і до їх успішного виконання, а також що є умовою їх успішного виконання. Здібності (за Б. М. Тепловим) не зводяться до знань, умінь і навичок. Але останні пояснюють, забезпечують їх швидке придбання, закріплення, використання на практиці. Ці індивідуально–психологічні особливості, які розрізняють людей, пов'язані тільки з успішним виконанням діяльності, але не зводяться до знань, умінь і навичок; здібності знаходяться в постійному процесі розвитку, одні можуть компенсуватися сильним розвитком інших.

Саме поняття «здатності» ввів в науку Платон. Він говорив, що не усі люди рівно здатні до одних і тих же обов'язків, тому що люди по своїх здібностях дуже різні: одні народжені для управління, інші – для того, щоб допомагати іншим, а інші – для землеробства і ремісництва. Прибічником теорії преформизма прийнято вважати і Френсіса Гальтона («Спадковий геній», 1869). Він є основоположником емпіричного підходу до вивчення здібностей. Випробовуючи на собі вплив теорії Ч. Дарвіна Гальтон стверджував, що здібності мають спадкову природу, передаються від батьків до дітей, і «корисні» здібності передаються у ряді поколінь. Згодом теорія преформизма критикувалася, і на противагу їй стали виникати інші теорії, які ми можемо об'єднати під назвою теорії чистої дошки (*tabula rasa*). Сюди примикають переконання Джона Локка, який рішуче критикував ідею про природженість здібностей, а також Томаса Гоббса, який висловлювався відносно рівності в здібностях від народження усіх людей. Згідно теорії *tabula rasa*, провідну роль в походженні здібностей грає виховання. Джерело розвитку знаходиться поза людиною, в тому соціальному середовищі, в якому людина росте.

Матеріали. Базилевич Т.Ф. Диференціальна психологія, 2018, 224с.

Практична/лабораторна робота. Експериментальні дослідження Г. Уйткіна.

Ще в перших дослідженнях було виявлено, що результати виконання випробовуваними методик «Стержень – рамка», «Регулювання положення тіла» і «Включені фігури», при проведенні кореляційного аналізу, виявилися тісно пов'язаними між собою. Вивчаючи цю характеристику, Г. Уйткін виявив, що полнезалежних випробовуваних можна розділити на дві групи: що стійко демонструють полнезалежний стиль в різних ситуаціях – фіксованих

поленезалежних, схильних переходити на поленезалежний стиль поведінки через вимоги ситуації, мобільних поленезалежних.

Питання для самоконтролю.

1. Когнітивні стилі і когнітивні контролю.
2. Сучасні уявлення про здібності.
3. Обдарованість, талант, геніальність.

Завдання 1.

Мета: визначення пріоритетного способу мислення, а також манери задавати питання і приймати рішення за допомогою методики «Індивідуальні стилі мислення» Л. А Громової.

Обладнання: 18 тверджень з варіантами відповідей (додаток 7).

Процедура проведення. Досліджуваному пропонується інструкція: «Кожен пункт містить твердження, до якого запропоновано п'ять можливих варіантів. Вкажіть ту ступінь, в якій кожне закінчення можна застосувати особисто до Вас. У бланку біля номера кожного варіанту номери - 5, 4, 3, 2, 1, які вказують на ту ступінь, в якій цей варіант можна застосувати до Вас. Слід оцінити за п'ятибальною шкалою від 5 балів - найбільше підходить до 1 - найменше підходить. Кожен бал можна використовувати тільки один раз. Біля кожного з п'яти варіантів має стояти номер».

Приклад: Коли я читаю книгу за фахом, я звертаю увагу головним чином на:

- 5 1) якість викладу, стиль;
- 1 2) основні ідеї книги;
- 4 3) композиції і оформлення книги;
- 2 4) логіку і аргументацію автора;
- 3 5) висновки, які можна зробити з книги.

Обробка результатів. Необхідно скласти суму балів за кожною шкалою (за кожним стилем мислення):

Синтетичний стиль: A1 + Ж1 + Н1 + Б2 + З2 + О2 + В5 + И5 + П5 + Г4 + К4 + Р4 + Д3 + Л3 + С3 + Е2 + М2 + Т2. $\Sigma =$

Ідеалістичний стиль: $A2 + Ж2 + Н2 + Б1 + З1 + О1 + В4 + І4 + П4 + Г3 + К3 + Р3 + Д1 + Л1 + С1 + Е3 + М3 + Т3$. $\Sigma =$

Прагматичний стиль: $A3 + Ж3 + Н3 + Б4 + З4 + О4 + В1 + И1 + П1 + Г5 + К5 + Р5 + Д2 + Л2 + С2 + Е4 + М4 + Т4$. $\Sigma =$

Аналітичний стиль: $A4 + Ж4 + Н4 + Б3 + З3 + О3 + В3 + И3 + П3 + Г1 + К1 + Р1 + Д5 + Л5 + С5 + Е5 + М5 + Т5$. $\Sigma =$

Реалістичний стиль: $A5 + Ж5 + Н5 + Б5 + З5 + ПРО5 + В2 + И2 + П2 + Г2 + К2 + Р2 + Д4 + Л4 + С4 + Е1 + М1 + Т1$. $\Sigma =$

Аналіз результатів здійснюється за шкалою оцінювання:

0 - 36 балів - стиль абсолютно не властивий,

37 - 42 бали - стійке ігнорування стилю мислення,

43 - 48 балів - помірно нехтування таким стилем мислення,

49 - 59 балів – використання такого стилю мислення поряд з іншими,

60 до 65 балів - помірна перевага стилю мислення,

66 до 71 балів - сильна перевага стилю мислення,

72 бали і більше - дуже сильна перевага стилю мислення.

Інтерпретація.

1. Синтетичний стиль мислення полягає в сильності до укомбінацій окремих ідей, поглядів, думок, часто навіть протилежних. В результаті людина створює узагальнену концепцію, яка прагне до «примирення» протилежних поглядів та позицій.

2. Ідеалістичний стиль мислення проявляється в схильності до інтуїтивних, глобальних оцінок проблеми без глибокого аналізу. Ідеалісти в своїх концепціях поєднують протиріччя, прагнуть до примирення та поєднання протилежних позицій.

3. Прагматичний стиль мислення спрямований на досягнення конкретного результату на основі використання власного досвіду. Прагматики гнучкі, адаптивні та вміють використовувати обставини для досягнення власних цілей.

4. Аналітичний стиль мислення сконцентрований на всеобічний опис проблеми з опорою на лонічне мислення. Аналітики будують раціональну, логічну обгрунтовану концепцію проблеми.

5. Реалістичний стиль мислення зосереджений на аналізі реальних фактів, відрізняється конкретним мисленням.

Завдання для самостійної роботи.

Провести на одній особі та проаналізувати результати за методикою. Теорія психологічної диференціації Г. Уиткіна (включені фігури). Тест «Включених фігур» найчастіше використовується методика для діагностики полезалежності–полenezалежності. Г. Уиткін створив його ґрунтуючись на аналогічній методиці, розробленою К. Готтшальдом у рамках гештальт–психології для вивчення особливостей сприйняття. Частина фігур з оригінального тіста була ускладнена, також були додані нові фігури, для підвищення складності завдань використовувалося колірне маскування. Досліджуванім пропонується в тридцяти замаскованих фігурах знайти одну з п'яти еталонних фігур і вказати її. Складні фігури пред'являються по одній. Фіксується час пошуку фігури і кількість помилок. Швидке і точне визначення необхідної фігури говорить про виражену полenezалежність, а повільне і помилкове характеризує полезалежність.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. №8.

Диференціально–психологічні характеристики інтелекту.

Мета. Розкрити зміст підходів до розумових здібностей та інтелекту, його види.

Короткі відомості. Термін «інтелект», крім свого наукового значення (яке у кожного теоретика своє), обрис, як старий крейсер черепашками, нескінченною кількістю життєвих і популяризаторських тлумачень. Реферування робіт авторів, які в тій або іншій мірі торкалися цього предмета, зайняло б не одну сотню сторінок. Тому проведемо короткий огляд і виберемо найбільш прийнятне трактування поняття «інтелект». Основним критерієм виділення інтелекту як самостійної реальності є його функція в регуляції поведінки. Коли говорять про інтелект як про певну здібність, то передусім спираються на його пристосувальне

значення для людини і вищих тварин. Згідно з Л. Полані, інтелект належить до одного із способів здобування знань. Але, на погляд більшості інших авторів, здобування знань (асиміляція, за Ж. Піаже) виступає лише побічною стороною процесу застосування знань при вирішенні життєвої задачі. На думку М.К. Акімової, основою інтелекту є саме розумова активність, тоді як саморегуляція лише забезпечує необхідний для вирішення задачі рівень активності. Дж. Томпсон також вважає, що інтелект є лише абстрактним поняттям, яке спрощує і підсумовує ряд поведінкових характеристик. Оскільки інтелект як реальність існував до психологів, як і хімічні сполуки – до хіміків, остільки важливо знати його «буденні» характеристики. Р. Стернберг вперше зробив спробу дати визначення поняттю «інтелект» на рівні опису повсякденної поведінки. Позиція В.М. Дружиніна полягає в тому, що всі психологічні теорії є не субстанційними, а операційними (за М. Бунге). Тобто будь-який психологічний конструкт, що описує психологічну властивість, процес, стан, має сенс лише в поєднанні з описом процедури дослідження, діагностики, вимірювання поведінкових виявів цього конструкта. При зміні процедури вимірювання конструкта змінюється і його зміст.

Матеріали. Палій А.А. Диференціальна психологія. Видавництво Академія 2020, 432 с.

Практична/лабораторна робота. Факторні моделі інтелекту. Загальна ідеологія факторного підходу зводиться до таких основних передумов:

- 1) мається на увазі, що інтелект, як і будь-яка інша психічна реальність, є латентним, тобто він даний досліднику тільки через різні непрямі вияви при вирішенні життєвих задач;
- 2) інтелект є латентною властивістю певної психічної структури («функціональної системи»), яка може бути виміряна, тобто інтелект є лінійною властивістю (одновимірною або багатовимірною);
- 3) кількість поведінкових виявів інтелекту завжди більша, ніж кількість властивостей, тобто можна придумати багато інтелектуальних задач для виявлення всього лише однієї властивості;

- 4) інтелектуальні задачі об'єктивно розрізняються за рівнем складності;
- 5) рішення задачі може бути вірним або невірним (або може як завгодно близько наближатися до правильного);
- 6) будь-яку задачу можна вирішити правильно за нескінченно великий час.

Проведення тестування за Модулем 1.

Питання для самоконтролю.

1. У чому полягав внесок Ф. Гальтона в розробку проблематики психології здібностей?
2. Охарактеризуйте сутність диференціально-психологічного підходу до проблематики задатків, здібностей, обдарованості. Розкрийте зміст цих понять.
3. Проаналізуйте підходи до розумових здібностей і розкрийте їх психологічний зміст.
4. Що таке інтелект і які його види ви знаєте?
5. Дайте загальну характеристику інтелектуальним здібностям і проаналізуйте їх структурні компоненти.
6. Розкрийте сутність однофакторних підходів до інтелекту.
7. Що спільного і відмінного в підходах до інтелекту в концепціях К. Спірмена, Р.Б. Кеттелла, Дж. Равена, Ф. Вернона, Л. Хамфрейса, Д. Векслера?

Завдання для самостійної роботи.

В письмовій формі чи презентації:

- розкрийте сутність і основні положення феноменологічного підходу до інтелекту;
- розкрийте сутність і основні положення генетичного підходу до інтелекту;
- розкрийте сутність і основні положення оціокультурного підходу до інтелекту;
- розкрийте сутність і основні положення процесуально-діяльнісного підходу до інтелекту;
- поясніть вислів А. Стаатса: «Інтелект – це продукт цілеспрямованого навчання»;

- розкрийте сутність і основні положення інформаційної теорії інтелекту;
- як ви розумієте думку М.А. Холодної: «інтелект – це форма організації індивідуального ментального досвіду»?;
- охарактеризуйте основні проблеми тестологічних підходів до дослідження інтелектуальних здібностей.

**Модуль 2. Наукові категорії, принципи, поняття і методи
експериментальної психології.**

Змістовий модуль 3. Вступ до експериментальної психології.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 9

*Експериментальна психологія як наука. Сучасні дослідження
експериментальної психології.*

Мета. Сформувати знання про: основні передумови запровадження «експерименту» в психології; предмет «експериментальної психології», завдання «експериментальної психології»; експеримента та емпірія (емпірика); сучасні дослідження експериментальної психології.

Короткі відомості. Впровадження експерименту в психологію було зумовлено насамперед розвитком філософії, яка збагатила психологію методологічними принципами дослідження психіки, зокрема принципами детермінізму, розвитку, системності тощо. П. Фресс зауважує з цього приводу, що саме в межах філософії була висунута ідея виміру в психології. Важливе значення для розвитку експериментальної психології мали й досягнення в біології, зокрема еволюційне вчення Ч. Дарвіна, який у своїй праці «Походження видів» (1859), «Вираження емоцій у людини і тварин» (1872). Значний внесок у впровадження експерименту в дослідження психіки зробила психофізика (Г. Фехнер, 1860), фізіологічна оптика й акустика (Г. Гельмгольц, 1855–1866), фізіологія і, зокрема, нейрофізіологія. Перша в Україні експериментальна психологічна лабораторія відкрилася в 1885 р. при клініці нервових і душевних хвороб Харківського університету (під керівництвом психіатра і психолога П. Ковалевського). У 1896 році в Одесі було відкрито першу в Україні психологічну лабораторію професором М.М. Ланге. Експериментальна психологія – галузь психологічної науки, яка розкриває умови, закономірності та принципи експериментального дослідження психіки. При цьому експериментальна психологія розв'язує такі завдання: удосконалення експериментальних методик дослідження і застосування їх у різних галузях психологічної науки; розробка типології психологічного експерименту, визначення можливостей і обмежень

кожного з типів експерименту, формулювання принципів їх організації, розробка критеріїв і стандартів, які ви-значають місце та функції різних типів експериментів у психологічно-му дослідженні; розробка і використання апаратури, спеціально призначеної для психологічних досліджень, яка відповідає сучасному рівню науково–технічного прогресу; визначення шляхів застосування досягнень психологічної науки в різних сферах суспільної практики, які спираються на наукові знання, здобуті в експериментальному дослідженні психічної реальності.

Матеріали

1. Максименко С.Д., Носенко Е.Л. Експериментальна психологія. – К.: Центр учбової літ–ри, 2008. – 306 с;
2. Фресс П. Развитие экспериментальной психологии // Экспериментальная психология / Под ред. П. Фресса, Ж. Пиаже. — М.: Прогресс, 2006. — С. 15–96.;
3. История становления и развития экспериментальнопсихологических исследований в России: Сб. науч. тр. / Под ред. Б. Ф. Ломова, Е. А. Будиловой, В. А. Кольцовой. — М.: Наука, 1990. — 216 с.

Практична/лабораторна робота. Методики вивчення провідної сенсорної системи людини. Для практичної роботи з людьми дуже важливо визначення провідної сенсорної системи людини, так як це вказує на бажаний канал сприйняття інформації (зоровий, слуховий, кінестетичний), що має велике значення при визначенні індивідуальних методів і засобів подачі інформації в процесі спілкування (в тому числі терапевтичного), навчання, спільної діяльності, в сімейному взаємодії та ін. Для визначення провідної сенсорної системи застосовується методика «Ведучий орган почуттів», запропонована польськими психологами (переклад Єфремцевої).

Завдання 1.

Мета: визначення провідної репрезентативної системи на основі аналізу результатів методики Б. Льюїса, Ф. Пуцелік.

Обладнання: опитувальник (додаток 8).

Процедура проведення. Дсліджуваням пропонується інструкція: «У кожному блоці розподіліть цифри від 4 до 1, де: «4» - фраза найкраще описує Вас, «1» - фраза Вам не підходить.»

Обробка результатів проводиться відповідно до ключа. При цьому використовуються умовні позначення: В — візуальний, К — кінестетичний, А — аудіальний, Д — цифровою (дігитальний).

Завдання I:

1 – А,

2 – В,

3 – К,

4 – Д.

Завдання II:

1 – В,

2 – А,

3 – К,

4 – Д.

Завдання III:

1 – В,

2 – Д,

3 – А,

4 – К.

Завдання IV:

1 – К,

2 – В,

3 – А,

4 – Д.

Завдання V:

1 – В,

2 – А,

3 – Д,

4 – К.

Інтерпретація.

Візуальна репрезентативна система спирається на зорові образи.

Аудіальна репрезентативна система спирається на слуховий канал інформації,

Кінестетична репрезентативна система спирається на дотиковий канал інформації.

Дігитальна (дискретна, цифрова) репрезентативна система спирається на логічне осмислення сигналів, отриманих за трьома каналами.

Питання для самоконтролю.

1. Яке місце займає експеримент у системі емпіричних методів дослідження психіки?
2. Розвиток яких наук зумовив впровадження експерименту в психологію?
3. Які основні передумови запровадження «експерименту» в психології?
4. Підходи до розуміння предмету експериментальної психології.
5. Експеримент та емпірика що об'єднує ці терміни?

Завдання для самостійної роботи.

Студентам необхідно підготувати презентацію (PowerPoint) обсягом не менш ніж 2 слайда по кожному з вказаних у меті понять (вцілому не менш 20 слайдів).

Лекція. Практична/Лабораторна робота № 10.

Історія становлення та розвитку експериментальної психології.

Мета. Сформувані знання про історію становлення та розвиток експериментального метода в психології та її предмету як системи всіх знань, отриманих на основі експериментального вивчення поведінки людини і тварин.

Короткі відомості. У 1879 р. Вундт створює першу в світі психологічну лабораторію. Роботи цієї лабораторії присвячені дослідженням зору, слуху, дотику, почуттю часу, швидкості реакції, процесам сприйняття, уваги. Лаври засновника психології та психологічного експериментування належать Вундту, хоча без діяльності таких учених, як Г. Вебер, Г. Гельмгольц, Г.Т. Фехнер, які зробили важливі відкриття, неможливо уявити виникнення психології, а В. Вундт не зміг би

статі її основоположником як окремої самостійної науки. За Г. Фехнером теж назавжди залишиться звання батька експериментальної психології, оскільки його відкриття відкрили дорогу для експериментальних досліджень. Можна сказати, що засновниками експериментальної психології були інші вчені (Г. Еббінгауз, Г. Вебер, Г. Гельмгольц, Г.Т. Фехнер та інші) а її творцем був В. Вундт. Він цілеспрямовано творив її як незалежну нову науку. Створювались методики, розроблялись прилади, виходили фундаментальні наукові праці, до проблеми наукового методу була прикута увага провідних інтелектуалів, дискусії щодо можливостей наукового методу в психології мали суспільний відгук. Настав час експериментальної психології.

Матеріали

1. Фресс П. Развитие экспериментальной психологии // Экспериментальная психология / Под ред. П. Фресса, Ж. Пиаже. — М.: Прогресс, 1966. — С. 15–96.;
2. История становления и развития экспериментальнопсихологических исследований в России: Сб. науч. тр. / Под ред. Б. Ф. Ломова, Е. А. Будиловой, В. А. Кольцовой. — М.: Наука, 1990. — 216 с.

Практична/лабораторна робота. Дослідження просторової уяви методом хронометрії розумових дій (за методикою Шепарда)».

Мета: сформувати знання про пізнавальні процеси, а саме, проблема внутрішньої репрезентації інформації про просторові властивості об'єктів. *Матеріали:* Набір зображень 16 пар тривимірних об'єктів (рис.1); секундомір; форма протоколу.

Завдання: Опрацюйте теоретичну частину та виконайте завдання. *Теоретична частина.* В центрі уваги психології пізнавальних процесів в останні два десятиліття перебуває проблема внутрішньої репрезентації інформації про просторові властивості об'єктів. Під *внутрішньою репрезентацією* в широкому сенсі розуміють зміст, структуру і організацію знань про світ. При цьому ключовим завданням є визначення типу і ступеня відповідності (або ізоморфізму) між уявленнями суб'єкта про об'єкти, внутрішніми для нього операціями, з однієї

сторони, і реальністю зовнішнього світу – з іншої. Для з'ясування природи внутрішньої репрезентації часто використовують метод хронометрії розумових дій, заснований на припущенні, що про їх структуру можна судити за часом, необхідному для вирішення певної просторової задачі. Класичною серед робіт цього напрямку вважається методика, іменована методикою розумового обертання, запропонована в 1971 р. Шепардом і широко застосовується у різних модифікаціях. В роботі Шепарда випробуваним пропонувалося визначити тотожність чи відмінність за формою всередині кожної з декількох пар тривимірних об'єктів, зображених з урахуванням перспективи. Причому об'єкти в парах могли відрізнятися не тільки за формою, але і по їх орієнтації у просторі, відрізняючись поворотом або в площині рисунка, або в площині третього виміру. Лінійна залежність часу встановлення тотожності об'єктів випробуваним від кута їх повороту відносно один одного дозволила зробити висновок, що *завдання вирішується шляхом розумового обертання образу об'єкта для його зіставлення з еталоном*. Тому можна стверджувати, що внутрішній процес проходить покроково ті ж проміжні стадії, що і зовнішній, зберігаючи таким чином поелементне відповідність зовнішнього процесу ротації. *Хід виконання*. Студенти діляться на пари: випробуваний і експериментатор. Перед початком досвіду експериментатор повідомляє випробуваному інструкцію. Інструкція випробуваному: «Вам будуть пред'явлені пари зображень тривимірних об'єктів, по-різному розташованих у просторі. Ваше завдання – вирішити: один і той же об'єкт зображений на обох картинках чи різні об'єкти. Відповідайте "однакові" або "різні". Працюйте швидко і точно». Потім експериментатор показує випробуваному по черзі кожну пару картинок, реєструючи його відповідь і час рішення в протоколі. *Обробка результатів*. 1. Кожен випробуваний буде для себе графік залежності часу встановлення тотожності об'єктів від кута їх повороту один відносно одного, враховуючи тільки правильні рішення. 2. Порівняйте результати всіх випробовуваних у групі і виявіть індивідуальні відмінності. Проаналізуйте причини відхилень від лінійної залежності, якщо такі є.

Висновок:

Питання до самоконтролю.

1. Роль експериментального дослідження психіки у здобутті наукових психологічних знань.
2. Чому перші експерименти з психології були проведені в межах
3. психофізіології?
4. Який внесок основних напрямів психологічної науки в становлення і розвиток експерименту в психології? Наведіть приклади.
5. Висвітліть особливості становлення і розвитку експериментального дослідження психіки у вітчизняній психології.
6. Назвіть основні тенденції розвитку сучасної вітчизняної експериментальної психології.

Завдання для самостійної роботи: студентам необхідно подати в хронологічній таблиці характеристику етапів становлення та розвитку експериментальної психології як науки .

Хід виконання.

Дата	Представники	Характеристика
І етап:		

Висновок:

Лекція. Практична/Лабораторна робота № 11.

Метод і методологія. Класифікації методів психологічного дослідження.

Мета. Ознайомити студентів з емпіричними методами в психологічному дослідженні. Загальне уявлення про методологію науки. Наукове дослідження.

Етапи наукового дослідження. Гіпотеза та їх види.

Короткі відомості. Наука – це сфера людської діяльності, результатом якої є нове знання про дійсність, що відповідає критерію істинності (Д. С. Мілль (1806–1873)). Вчений, дослідник – це професіонал, який будує свою діяльність за критерієм «істинність – брехливість». Всі наукові результати по мірі узагальненості можна розташувати на наступній шкалою: одиничний факт – емпіричне дослідження– модель– закономірність– закон– теорія. Метод – це шлях наукового дослідження або спосіб пізнання будь-якої реальності. Метод в єдності з предметом науки становить науковий підхід до досліджуваної реальності. Дослідницький метод конкретизується в дослідницьких методиках. Методика відповідає конкретним цілям і завданням дослідження, містить в собі опис об'єкта і процедур вивчення, способів фіксації й обробки отриманих даних.

Класифікація досліджень (за метою, за характером). Вимоги проведення експериментального дослідження. Етапи наукового дослідження. Гіпотези та їх види.

Матеріали.

1. Максименко С.Д., Носенко Е.Л. Експериментальна психологія. – К.: Центр учбової літ-ри, 2008. – 306 с. Психологическая диагностика / Под ред. К. М. Гуревича, Е. М. Борисовой. – М.: Изд-во УРАО, 2001. – 302 с.;
2. Бурлачук Л.Ф. Словарь–справочник по психодиагностике. – СПб.: Питер, 2000. – 528 с.

Практична/лабораторна робота. В групі з 2 осіб поетапно розкрити схему наукового дослідження, що проводив магістрант чи аспірант спеціальності «Психологія», використовуючи матеріали, які відображені в авторефераті.

Приклад:

Автор наукового дослідження: Козаченко Ольга Постановка наукової проблеми:

- формулювання теми дослідження: «Психолого–педагогічні способи пониження емоційної напруженості у першокурсників ВНЗ»;

- формулювання загальної гіпотези. Гіпотеза дослідження – пропонується корекційна програма, що охоплює систему позааудиторних занять, спрямованих на розвиток адекватної самооцінки та навчання методам самоконтролю, сприяє пониженню емоційної напруженості у першокурсників.

- визначення об'єкта та предмета дослідження. Об'єкт дослідження – емоційна напруженість осіб юнацького віку. Предмет дослідження – психологопедагогічні способи корекції емоційної напруженості у першокурсників ВНЗ.

- формулювання загальної мети дослідження. Мета дослідження – виявлення особливостей емоційної напруженості у першокурсників ВНЗ та теоретичне обґрунтування, розробка й апробування комплексної програми її корекції.

II. Теоретичний аналіз проблеми:

Висновок:

Примітка: кожна пара (по 2 осіб) обравши дослідницьку роботу аспіранта, скачує і роздруковує автореферат (9,5 розмір шрифту), вклеює в лабор. зошит та опрацьовує матеріал.

Питання для самоконтролю.

1. Дати визначення термінам «наука», «дослідник».
2. Запишіть та дайте пояснення (з прикладами) яким чином наукові результати по мірі узагальненості можна розташувати?
3. Метод та науковий підхід, дайте пояснення та наведіть приклади.
4. Висвітліть які класифікації наукових досліджень ви знаєте.
5. Назвіть основні етапи наукового дослідження.
6. Гіпотези та їх види.

Завдання для самостійної роботи.

Вивчення та застосування вимірювальних шкал.

Мета: сформулювати знання про основні характеристики шкал та їх застосування в експериментальному дослідженні.

Матеріали:

1. Інструкція роботи;
2. Книги:
  - а) Бондарчук О.І. Експериментальна психологія: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2003. – 120 с.; Горбунова В. До проблеми викладання курсу Експериментальна психологія // Соціальна психологія. – 2005. – № 5 (13). – С.169–178;
  - б) Максименко С.Д., Носенко Е. Експериментальна психологія. – К., 2007. – 341 с.

Завдання: Опрацюйте теоретичну частину та виконайте практичні вправи. Теоретична частина. Психологічні змінні, за одиничним виключенням, не мають власних вимірювальних одиниць. Тому у більшості випадків значення психологічної ознаки визначається за допомогою спеціальних вимірювальних шкал. За С.Стівенсом (1951р.), існує 4 типи вимірювальних шкал: номінальна або шкала найменувань; порядкова або ординарна чи рангова шкала; інтервальна або

шкала рівних інтервалів; шкала рівних відношень, чи шкала відношень. Вимірювання, які здійснюються за допомогою двох перших шкал, вважають якісними, а ті що здійснюються за допомогою двох останніх шкал – кількісними. Отже, застосування тих чи інших статистичних методів визначається тим, до якої статистичної шкали належить отриманий матеріал. Отримавши у відповідній шкалі масив експериментальних даних, психолог починає кінцеве оформлення результатів своєї роботи у вигляді таблиць, графіків, структурних схем (графів), діаграм та інших процедур, необхідних для отримання висновку свого експериментального дослідження. Практична частина. Для кожного із наведених нижче досліджень визначте, яка шкала вимірювання була застосована при вимірюванні характеристик поведінки.

1. Антон хоче в'ясувати, з яких предметів учні елітних шкіл і учні звичайних шкіл мають кращу успішність: точних, гуманітарних чи природничих.

2. Олена вирішила дослідити чи дійсно щурі, які вивчили один лабіринт, вивчать другий лабіринт швидше від ненавчених.

3. Катерина припускає, що діти оцінюють кольорові телевізійні програми вище, ніж чорно-білі, а у дорослих колір не впливає на оцінку.

4. Аліна стверджує, що соматотип змінюється з віком, а тому пропонує визначати соматотип в групі людей в 10, 15, 20 років за шкалою Шелдона.

5. Софія вивчає готовність людей допомагати оточуючим і вважає, що вона залежить від погоди – ймовірність надання допомоги в сонячний день вища, ніж у похмурий.

6. Костянтин хоче з'ясувати, котрий із п'яти нових сортів пива більше сподобається (тобто, оцінений як №1) постійним відвідувачам його бару.

7. Євгенія вивчає, як студенти оцінюють безпечні райони міста. Вона запропонувала студентам скласти картки з найменуванням районів міста в стопку так, щоб найбільш безпечні райони були зверху, а найбільш ризиковані – знизу.

8. Олексій вважає, що люди із синдромом нав'язливих станів зроблять менше помилок в написанні звітів по стандарту АРА (американська психол. асоціація), ніж здорові люди.

Шкала	Дослідження

Висновок:

Лекція. Практична/лабораторна робота № 12.

Метод спостереження в психології.

Анкетування.

Мета. Сформувати знання про спостереження як про метод цілеспрямованого пізнання людини та сприяти розвитку спостережливості як професійної якості.

Короткі відомості. Одним із основних методів психологічних досліджень є спостереження. Воно відрізняється від життєвого спостереження тим, що дослідник спеціально планує систематичне і цілеспрямоване сприйняття психічного явища з метою пояснення його логічної природи. Важливого значення воно набуває в діагностуванні дітей як найскладнішої категорії досліджуваних. Спостереження — метод вивчення психічних особливостей індивідів на основі цілеспрямованої фіксації проявів їх поведінки з метою аналізу, тлумачення і застосування для практичних потреб. Предмет та об'єкт спостереження. Види спостереження. Основні властивості наукового спостереження. Переваги і недоліки методу спостереження.

Матеріали. Конспект лекцій, О. І. Галян, І. М. Галян Експериментальна психологія, 2012; Максименко С.Д., Носенко Е.Л. Експериментальна психологія;

Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента ; Коновалова М.Д. Експериментальна психологія; інструкція тесту «Чи спостережливі Ви?».

Практична/лабораторна робота. Виконати вправи та тест на дослідження власної спостережливості.

Вправа 1 На основі цього висновку визначте:

- а) що було об'єктом спостереження?
- б) яка мета спостереження?
- в) при яких обставинках велося спостереження?

На основі тривалих спостережень за спортсменами професор А. Ц. Пуні прийшов до наступних висновків: Сильне передстартове збудження поряд з м'язовою скутістю може супроводжуватися загальним руховим збудженням, найчастіше зреалізований у підвищенні звичного темпу рухів і мови. Спортсмен метушиться, безпричинно поспішає, хоча і робить все заздалегідь, без всяких підстав боїться запізнитися до старту.

Для оволодіння самостійним контролем за темпом рухів і мови існують різноманітні вправи, загальні принципи яких полягають у наступному: 1) тренувати плавність і повільність рухів; 2) чергувати в тренуванні швидкий і повільний, плавний і різкий темп; 3) організувати життя так, щоб обставини не змушували поспішати.

Вправа 2. Визначте вид спостереження.

Приклад. У 60–ті роки ХХ ст. Джейн Гудолл вивчала особливості життя диких шимпанзе. В процесі досліджень спостерігач зазвичай тихо сиділа у чагарниках, поки об'єкти, звикнувши до неї, не переставали звертати уваги на дивну глядачку і не поверталися до нормального способу дій. При цьому в кількох випадках були зафіксовані на плівку епізоди, які свідчать про те, що шимпанзе використовують і навіть виготовляють знаряддя праці. Зокрема, очистивши від листя прутик, вони повільно опускали «вудку» всередину термітника. Комах, що вчепилися в чужорідний предмет, витягали наверх і поїдали хитромудрі ловці... .

За позицією спостерігача

1. _____

2.

3.

4.

Вправа 3. ТЕСТ «Чи спостережливі Ви?»

Інструкція : прочитайте запитання і виберіть один з варіантів відповіді.

1. Ви заходите в іншу установу:
  - а) звертаєте увагу на розміщення столів і стільців;
  - б) звертаєте увагу на точне розміщення предметів;
  - в) розглядаєте розміщені на стінах предмети.
2. Зустрічаючись з людиною, Ви:
  - а) дивитесь їй в обличчя;
  - б) непомітно оглядаєте її з ніг до голови;
  - в) звертаєте увагу лише на окремі частини обличчя (очі, ніс...).
3. Що Ви запам'ятовуєте і відчуваєте, перебуваючи на природі?
  - а) кольори;
  - б) небо;
  - в) почуття радості чи смутку, що охоплювало Вас тоді?
4. Прокинувшись зранку від сну, Ви:
  - а) відразу згадуєте, що слід сьогодні зробити;
  - б) згадуєте, що наснилося;
  - в) обмірковуєте те, що відбулося вчора.
5. Потрапляючи у громадський транспорт, Ви:
  - а) проходите вперед, не дивлячись ні на кого;
  - б) розглядаєте тих, хто сидить поряд;
  - в) обмінюєтесь словами з тим, хто стоїть поряд.
6. На вулиці Ви:
  - а) спостерігаєте за транспортом;

- б) дивитесь на фасади будинків;
  - в) спостерігаєте за перехожими.
7. Коли Ви розглядаєте вітрини, то:
- а) цікавитесь лише тим, що може Вам знадобитися;
  - б) розглядаєте те, що Вам у даний момент не потрібно;
  - в) кілька разів розглядаєте кожен предмет.
8. Якщо Вам у будинку необхідно щось знайти, то Ви:
- а) зосереджуєтесь на тому місці, де, як Ви передбачаєте, могли залишити цей предмет;
  - б) шукаєте всюди;
  - в) просите інших допомогти Вам.
9. Розглядаючи старі групові фотографії Ваших близьких, Ви:
- а) хвилюєтесь;
  - б) Вам стає смішно;
  - в) Ви намагаєтесь упізнати тих, хто є на фотографії.
10. Уявіть, що Вам пропонують зіграти у невідому азартну гру, Ви:
- а) пробуєте навчитись грати;
  - б) спочатку погоджуєтесь, а потім відмовляєтесь;
  - в) взагалі не граєте.
11. Ви на когось чекаєте в парку і:
- а) спостерігаєте за тим, хто поряд з Вами;
  - б) читаєте газету;
  - в) про щось думаєте.
12. У зоряну ніч Ви:
- а) розглядаєте сузір'я;
  - б) бездумно дивитесь на небо;
  - в) взагалі на небо не дивитесь.
13. Читаючи книгу, Ви:
- а) позначаєте олівцем те місце, до якого Ви дочитали;
  - б) залишаєте закладку;

в) довіряєте своїй пам'яті.

14. Про своїх сусідів Ви пам'ятаєте:

а) їхнє ім'я та по батькові;

б) їхню зовнішність;

в) ні те, ні інше.

15. Побачивши сервірований стіл, Ви:

а) захоплюєтесь його вишуканістю;

б) перевіряєте, чи все є на своєму місці;

в) дивитесь, чи всі крісла розставлені так, як потрібно.

Ключ: Підрахуйте бали відповідно до таблиці і визначте їхню суму.

№ запитання		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Варіанти відповіді	а)	3	5	10	10	3	5	3	10	5	10	10	10	10	10	3
	б)	10	10	5	3	5	3	5	5	3	5	5	5	5	5	10
	в)	5	3	3	5	10	10	10	3	10	3	3	3	3	3	5

Опрацювання даних.

Інтерпретація:

150–100 балів Безперечно, Ви надзвичайно спостережливі. Разом із тим Ви здатні аналізувати себе, свої вчинки. Ви в змозі з великою точністю оцінити іншу людину.

99–75 балів У Вас досить розвинена спостережливність, але все ж, даючи оцінку, Ви іноді виявляєте упередженість. І це Вам заважає у точній і адекватній оцінці подій.

74–45 балів Вас не дуже цікавить те, що приховується за зовнішністю, манерою поведінки, хоча, під час спілкування у Вас не виникає яких–небудь серйозних психологічних проблем, пов'язаних із упередженістю.

Менше 45 балів Ви абсолютно не цікавитесь думками тих, хто поруч із Вами, бо надто зайняті, Вам ніколи аналізувати навіть власні вчинки, не говорячи про чужі. Те, що відбувається навколо, не привертає Вашої уваги.

Висновок:

Питання для самоконтролю.

1. Які види спостережень залежно від мети дослідження Ви знаєте?
2. Які розрізняють за характером взаємодії з об'єктом спостережень?
3. Назвіть ще декілька класифікацій спостережень.
4. Недоліки та переваги методу спостереження.
5. Об'єктивності та ефективності методу спостереження сприяє дотримання яких правил?
6. Анкетування як різновид письмового опитувального діагностичного методу.

Завдання для самостійної роботи.

1. Студентам необхідно законспектувати матеріали з теми «Анкетування як різновид письмового опитувального діагностичного методу». Студентам необхідно провести дослідження методом анкетування.
2. Студентам необхідно дослідити властивості нервової системи методом спостереження та визначити на основі отриманих результатів тип темпераменту особистості.

Завдання 1.

Мета: проведення психологічного дослідження за допомогою методу анкетування.

Обладнання: анкета.

Хід роботи. На першому етапі роботи завдання студентів полягає у тому, щоб визначити тематичну область досліджень, яку буде охоплювати майбутнє

анкетування, визначити види питань, що будуть використані, та особливості їх постановки. Студентами розробляється анкета, яка має відповідати вимогам до її складання і оформлення.

На другому етапі розробляється зміст інструкції для респондентів. Інструкція має бути короткою, доступною для розуміння і вміщувати чітке завдання, яке ставиться перед респондентами.

На третьому етапі роботи завданням студента є безпосереднє проведення анкетування, використовуючи при цьому розроблену анкету. Процедура анкетування включає як ознайомлення респондентів з інструкцією, так і безпосереднє проведення опитування.

Обробка результатів. По завершенні процедури анкетування проводиться кількісний та якісний аналіз анкетного матеріалу. Кількісний аналіз передбачає підрахунок числових показників, а якісний аналіз – описання отриманого матеріалу з тої галузі психічних явищ, яку було обрано для дослідження. Студент має оформити результати проведеного анкетування у протоколі.

Завдання 2.

Мета: ознайомлення студентів з методом спостереження, особливостями його застосування та з правилами і вимогами до його організації і проведення.

Обладнання: програма спостереження, протокол спостереження.

Процедура проведення. Студентам пропонується, застосовуючи метод спостереження, дослідити психічні показники індивіду або групи людей.

Робота проводиться у декілька етапів.

1). Підготовчий етап передбачає:

- визначення цілей, завдань та предмету спостереження;
- визначення місця та часу проведення дослідження;
- складання плану процедури спостереження та підготовку протоколу спостереження згідно вимог до його оформлення.

2). Безпосереднє проведення самоспостереження, в ході якого отримані шляхом спостереження дані послідовно фіксуються у протоколі.

ПРОТОКОЛ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Дата _____

ПІБ _____

Вік _____ Стать _____

ВНЗ _____ Факультет _____

Курс _____ Група _____

Місце спостереження	Опис поведінкових ознак	Наявність/ відсутність поведінкової ознаки	Психологічний аналіз фактів	Примітки
	Засвоєння матеріалу в кінці кожного заняття не гірше, ніж на початку, навіть якщо він нецікавий			
	Збереження високої працездатності до кінця тривалих занять			
	Швидке відновлення сил після напружених занять			
	У ситуаціях небезпеки діє сміливо, легко придушуючи зайве хвилювання, невпевненість, страх			
	На зборах і засіданнях сміливо висловлює свою думку, критикує недоліки навіть своїх товаришів			
	Байдужість до насмішок і спроб гостро пожартувати над собою			
	Легке зосередження і підтримка уваги під час розумової роботи, незважаючи на перешкоди			
	Після суперечки, сварки та інших неприємностей легко заспокоюється і зосереджується на потрібній діяльності			
	Осуд батьків, викладачів робить позитивний вплив на стан і поведінку			
	Спокійне, терпляче виконання важкої і нецікавою роботи			
	У ситуаціях очікування збереження зібраності, спокою, терпеливості			

	Здатність стримувати себе, швидко заспокоїтися на вимогу інших			
	Відсутність запальності і дратівливості по незначному приводу			
	У хвилюючих ситуаціях (суперечка, сварка тощо) проявляє спокій і холонокровність, володіє собою			
	Активність у навчанні, спорті, в побуті тощо проявляється рівномірно, без періодичних підйомів і спадів			
	Прояв стриманості, самовладання при несподіваній звістці про майбутню важливу подію			
	Ретельна і некваплива підготовка до початку будь-якої важливої справи			
	Настрій зазвичай рівний і стійкий			
	Рівномірна і плавна мова, стримані рухи			
	Здатність терпляче багаторазово виконувати різноманітні дії, що вимагають кропіткої роботи			
	Легко засвоює складні завдання на навчальних заняттях і прагне швидше почати їх виконання			
	Часто припускається помилок, навіть грубих через те, що поспішає			
	До виконання нового завдання приступає відразу, без довгих роздумів			
	Швидко набуває нові навички і звички на навчальних заняттях і в житті, без особливих зусиль може їх змінити			
	Легко і швидко звикає до характеру, вимог нового викладача, до нових умов життя і діяльності			
	Легко заводить нові знайомства, любить бути з людьми			
	Швидко переключається від спокою до справи, втягується в роботу			
	Може швидко переходити від однієї роботи до іншої, від одного завдання до іншого			
	Часто змінюється настрій з несуттєвого приводу			
	Почуття яскраво проявляються в міміці і виразних рухах, в зміні темпу, звучності, виразності мовлення і вегетативних реакціях			
	Мова і рухи зазвичай швидкі, не може змусити себе говорити і рухатися повільно			

	Легко переключається від переживання невдач і неприємностей до будь-якої діяльності			
--	---	--	--	--

Аналіз результатів: Психологічний аналіз фактів, які було зафіксовано в процесі спостереження. Проводиться психологічний аналіз отриманої інформації, на основі якого формулюються висновки.

Лекція. Практична/лабораторна робота № 13

Метод інтерв'ю в психологічному дослідженні. Бесіда, як метод в психологічних пошуках. Тестування в психологічних дослідженнях.

Мета. Сформувані знання про: інтерв'ювання як різновид усного опитувального діагностичного методу; класифікації та види інтерв'ю; послідовність проведення інтерв'ю; телефонне опитування як різновид інтерв'ю; загальна характеристика і види бесіди; опитування.

Короткі відомості. Інтерв'ю (англ. interview — зустріч) — метод отримання соціально–психологічної Інформації у процесі усного безпосереднього спілкування, який передбачає реєстрацію та аналіз відповідей на питання, вивчення особливостей невербальної поведінки опитуваних. Особу, яка є джерелом інформації в опитуванні, називають респондентом (опитуваним), а ту, яка опитує, — інтерв'юером. Види та класифікації інтерв'ю: за частотою проведення інтерв'ю (одноразове і багаторазове), за метою дослідження (дослідницьке, діагностичне, клінічне), за формою спілкування (вільне інтерв'ю, стандартизоване, напівстандартизоване), залежно від тривалості інтерв'ю (глибинне – клінічне, тривале, інтенсивне), терапевтичне, фокусоване (короткочасне)), з огляду на поведінку інтерв'юера («м'яке» – інтерв'юер прагне досягти довіри опитуваного, демонструє повагу до нього, «жорстке» (інтерв'юер поводить зухвало, демонструючи швидше техніку допиту)), залежно від способу спілкування інтерв'юера та респондента (особисте, опосередковане).

Матеріали. Максименко С.Д., Носенко Е.Л. Експериментальна психологія. К.: Центр учбової літератури, 2008, 306 с; О.І. Галян, І.М. Галян Експериментальна психологія. Київ, «Академвидав», 2012, 400 с.

Практична/лабораторна робота. «Моделювання студентами власних інтерв'ю». Мета: сформулювати вміння створення проекту інтерв'ю та його аналіз. Матеріали: конспект лекцій; Копець Л. Класичні експерименти в психології : навч. посібник / Л. Копець. – К. : «Києво–Могилянська академія», 2010. – 283 с. Процедура написання: Опишіть ймовірне інтерв'ю, в якому має бути: 1) мета дослідження; 2) список запитань до респондента; 3) можливі неправдиві відповіді, та чим вони можуть бути спричинені.

Питання для самоконтролю.

1. Розкрийте сутність інтерв'ювання як різновиду усного опитувального діагностичного методу.
2. Які класифікації та види інтерв'ю Ви знаєте?
3. Вкажіть послідовність проведення інтерв'ю.
4. Які особливості телефонного опитування як різновиду інтерв'ювання?
5. Загальна характеристика і види бесіди.
6. Розкрийте сутність опитування.

Завдання 1.

Мета: проведення психологічного дослідження за допомогою методу бесіди.

Обладнання: протокол.

Процедура проведення. На першому етапі роботи завдання студентів полягає у тому, щоб визначити тематичну область досліджень, яку буде охоплювати бесіда, визначити зміст питань, що будуть використані, особливості їх постановки та порядок у структурі плану. Розроблений студентами план бесіди має відповідати вимогам послідовності викладення питань, чіткості постановки питань, зрозумілості і доступності питань для опитуваного.

На другому етапі роботи завданням студентів є безпосереднє проведення бесіди, використовуючи при цьому розроблений план бесіди. Для цього обираються два члени групи, один з яких буде виконувати роль психолога, а інший виступатиме в ролі опитуваного.

Обробка результатів. Проводиться аналіз отриманих в процесі бесіди фактів. Результати заносяться до протоколу.

Завдання для самостійної роботи.

1. Студентам необхідно підготувати презентацію (PowerPoint) обсягом не менш ніж 2 слайда по кожному з вказаних у меті понять (вцілому не менш 20 слайдів).
2. Студентам необхідно провести дослідження методом інтерв'ю.

Завдання 2.

Мета: проведення психологічного дослідження методом інтерв'ю.

Обладнання: протокол інтерв'ю.

Хід роботи. На першому етапі роботи завдання студентів полягає у тому, щоб визначити тематичну область досліджень, яку буде охоплювати майбутнє інтерв'ю, визначити види питань, що будуть використані, та особливості їх постановки. Студентами розробляється протокол інтерв'ю, який має відповідати вимогам до його складання і оформлення.

На другому етапі роботи завданням студента є безпосереднє проведення інтерв'ю, використовуючи при цьому розроблений протокол.

Обробка результатів. По завершенні процедури інтерв'ю. проводиться якісний аналіз зібраного матеріалу. Студент має оформити результати проведеного інтерв'ю в протоколі.

Змістовий модуль 4. Експеримент як метод психологічного дослідження.

Лекція. Практична/лабораторна робота № 14.

Експеримент у системі методів наукового дослідження.

Мета. Сформулювати знання про місце експерименту в дослідженні психічної реальності. Сутність експериментального методу. Експериментальний процес. Основне завдання психологічних експериментів.

Короткі відомості. Психологічний експеримент — проведений у спеціальних умовах дослід для отримання нових наукових знань за допомогою цілеспрямованого втручання дослідника в життєдіяльність досліджуваного. В експерименті виокремлюють три основні види змінних: незалежну, залежну і

додаткову (зовнішню). Основне завдання психологічних експериментів полягає у встановленні наявності зв'язку $R = f(S, P)$ і, по можливості, виду функції f (існують різні види зв'язку: причинно–наслідковий, функціональний, кореляційний тощо), у цьому випадку R — реакція досліджуваного, S — ситуація, а P — особистість досліджуваного, психіка, або «внутрішні процеси». Процедура експерименту полягає в спрямованому створенні або доборі таких умов, що забезпечують надійне виокремлення досліджуваного фактора, і в реєстрації змін, пов'язаних із його впливом. Найчастіше в психолого–педагогічних експериментах мають справу з експериментальною і контрольною групами. Впливу досліджуваного фактора зазнає лише експериментальна група.

Матеріали. Важинський С.Е., Щербак Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. /С. Е. Важинський, Т.І. Щербак. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с. О.І. Галян, І.М. Галян Експериментальна психологія. Київ, «Академвидав», 2012, 400 с. Максименко С.Д., Носенко Е.Л. Експериментальна психологія. К.: Центр учбової літератури, 2008, 306 с.

Практична/лабораторна робота. «Критерії оцінки якості психологічного експерименту». *Мета:* сформувати вміння здійснювати критичний аналіз психологічних експериментів. *Завдання:* ознайомтеся з прикладами експериментів; виявіть допущені помилки; конкретизуйте дані помилки; запропонуйте способи їх вирішення. *Опис експериментів.* Експеримент № 1: Студент–психолог вирішив перевірити гіпотезу: високий рівень дратівливості в більшій мірі сприяє розв'язанню простої задачі та в меншій мірі сприяє розв'язанню складної задачі. 18 осіб (3 чоловіків та 15 жінок), що мали високий рівень дратівливості, та 31 особи (12 чоловіків та 19 жінок), що мали низький рівень дратівливості, отримали по 5 простих задач. Реєструвався час, який був необхідний для їх розв'язання. Група з високим рівнем дратівливості розв'язала задачі швидше, ніж інша група. Дослідник зробив висновок, що гіпотеза підтвердилась.

Помилки: _____
_____

Способи їх вирішення: _____
_____
_____

Експеримент № 2: Студент–психолог вирішив показати в експериментальному дослідженні, що наявність перешкоди призводить до агресивної поведінки. Піддослідні (молоді чоловіки – 45 осіб) були розподілені на 2 групи. Для кожної групи була створена одна з двох ситуацій:

1. Пропонувалось розв’язати задачу, яка в дійсності не мала розв’язання. Поруч знаходився інший студент (помічник експериментатора).
2. Пропонувалось розв’язати задачу, що має розв’язання. Але інший студент (помічник експериментатора) намагався заважати піддослідному під час розв’язання задачі.

Після цього кожному піддослідному пропонувалось зіграти роль вчителя для другого студента (помічника експериментатора), якому пропонувалось розв’язати 4 задачі. Вчитель повинен був винагороджувати учня оцінкою за 5–бальною шкалою за правильне виконання завдання та карати його, даючи штраф від 1 до 7 балів. В основному учасники експериментів, що пройшли через ситуацію № 2 штрафували —учня більше, ніж ті, що пройшли через ситуацію № 1.

Помилки: _____
_____

Способи їх вирішення: _____
_____

Висновок: _____
_____
_____

Питання для самоконтролю.

1. Яке місце експерименту в дослідженні психічної реальності?
2. Розкрийте сутність експериментального методу.
3. У чому полягає основне завдання психологічних експериментів?
4. Що собою уявляє експериментальний процес?

Завдання для самостійної роботи. Студентам необхідно підготувати презентацію (PowerPoint) обсягом не менш ніж 20 слайдів використовуючи матеріали: Копець Л., Класичні експерименти в психології, навч. посіб. для студентів ВНЗ, Видавництво: Києво – Могилянська академія, Київ, 2010, 283 с.

Лекція. Практична/лабораторна робота № 15.

Види експериментальних досліджень. Багаторівневий та багатofакторний експеримент.

Мета. Сформувані знання про види експериментальних досліджень. Відмінність лабораторного експерименту від природного експерименту. Сутнісний зміст формувального та оперативного експерименту. Переваги та проблеми експериментального дослідження психіки.

Короткі відомості. З огляду на мету експерименту розрізняють кілька його видів. Якщо досліджувана сфера відносно невідома і система гіпотез відсутня, то ідеться про пілотажний експеримент, результати якого можуть допомогти уточнити напрям подальшого аналізу. Коли є дві конкуруючі гіпотези й експеримент дає змогу обрати одну з них — про вирішальний. Контрольний експеримент здійснюють із метою перевірки певних залежностей. Особливу категорію психологічних експериментів утворюють формувальні, або навчальні, експерименти, що дають змогу спрямовано впливати на особливості прояву та розвиток таких психічних процесів, як сприймання, увага, пам'ять, мислення. Лабораторний експеримент — науковий експеримент, який здійснюється в спеціально обладнаному приміщенні за допомогою приладів та устаткування, які дають змогу реєструвати перебіг експерименту та його результати. Природний експеримент — науковий експеримент, який здійснюють у звичних для досліджуваного умовах життєдіяльності, не інформуючи його про проведення експерименту, але за цілеспрямованого впливу на його поведінку та правильної реєстрації визначених психологічних характеристик за відповідними критеріями. Формувальний експеримент — метод відстеження змін психіки дитини в процесі активного впливу дослідника на досліджуваного; експериментально–генетичний

метод дослідження психічного розвитку. Основу формувального експерименту становить експериментально–генетичний метод дослідження психічного розвитку, розроблений російським психологом Левом Виготським. Експериментальне навчання — метод дослідження, спрямований на вивчення психологічних особливостей і механізмів розвитку дітей, розроблення оптимальних шляхів навчально–виховної роботи через активне залучення дитини до організованої вчителем–вихователем діяльності та надання допомоги учням у навчально–виховному процесі. Оперативний експеримент— метод, що полягає у штучному створенні умов для сприяння прояву намірів певної особи та спостереження за її поведінкою.

Матеріали. Важинський С.Е., Щербак Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. /С. Е. Важинський, Т.І. Щербак. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с. О.І. Галян, І.М. Галян Експериментальна психологія. Київ, «Академвидав», 2012, 400 с. Максименко С.Д., Носенко Е.Л. Експериментальна психологія. К.: Центр учбової літератури, 2008, 306 с.

Практична/лабораторна робота. «Визначення незалежної та залежної змінних як основних характеристик психологічного експерименту».

Мета: сформулювати вміння операційно визначати незалежну та залежну змінні психологічних експериментів. *Завдання:* Проаналізуйте експеримент та дайте письмову відповідь на запитання: 1. Як була сформульована гіпотеза дослідження? 2. Що виступало в ролі незалежної змінної? Скільки вона має рівнів? 3. Що виступало в ролі залежної змінної? 4. Як вимірювалась залежна змінна?

*Експеримент Е. Лофтус (E. Loftus, 1975) з серії експериментів
«Наші пригадування».*

Опис експерименту:

Більшість досліджень Е. Лофтус в області пам'яті пов'язані з судовими свідченнями свідків.

Дослідження Е. Лофтус продемонстрували, що при відтворенні пам'ять використовує нову та вже існуючу інформацію для заповнення прогалин у наших пригадуваннях. Пригадування є нестійкі та можуть змінюватись з часом.

Е Лофтус прагнула показати, що словесне формулювання питань, що задаються свідкам, може змінювати їх пригадування про події, коли їм задають інші питання про ці ж події через деякий час.

150 студентів невеликими групами дивились фільм про автомобільну аварію, в якій зіштовхнулись послідовно одна за одною 5 машин. Катастрофа трапилась тому, що водій машини А ігнорував стоп–сигнал та виїхав на пожвавлену дорогу. Сама подія тривала всього 4 секунди, а весь фільм йшов менше 1 хвилини.

Після перегляду фільму досліджуваним роздали опитувальні листи, що містили 10 питань.

У половини досліджуваних першим стояло питання: — Наскільки швидко рухалась машина А, коли вона проїжджала стоп–сигнал?

У другій половині піддослідних перше питання було таке: — Як швидко їхала машина А, коли вона повернула направо?

Інші питання практично не представляли інтересу для дослідника, за винятком останнього. Воно було однаковим для обох груп: — Ви бачили стопсигнал для машини А?

В групі, якій першим було задане питання із згадуванням стоп–сигналу, 53 % відповіли, що бачили його. В той же час в групі, де першим було питання про правий поворот, тільки 35 % сказали, що бачили стоп–сигнал.

Відмінності були статистично значимими.

Хід виконання

Висновок: _____
_____
_____

Питання для самоконтролю.

1. Поясніть, що таке експеримент?
2. Які різновиди експерименту ви знаєте, їх специфіка?
3. У чому полягають переваги експерименту як методу психології порівняно із спостереженням?
4. Розкрийте поняття контрольного експерименту.
5. Які відмінності між лабораторним та природним експериментом?
6. Що становить основу формувального експерименту?

Завдання для самостійної роботи. Студентам необхідно підготувати презентацію (PowerPoint) обсягом не менш ніж 20 слайдів використовуючи матеріали: Копець Л., Класичні експерименти в психології, навч. посіб. для студентів ВНЗ, Видавництво: Києво – Могилянська академія, Київ, 2010, 283 с.

Лекція. Практична/лабораторна робота № 16. Планування експериментального дослідження. Експериментальні плани.

Мета. Сформувати знання про планування експериментального дослідження.
Експериментальні плани.

Короткі відомості. Планування експерименту — процедура вибору числа та умов проведення дослідів, необхідних та достатніх для вирішення задачі досліджень із заданою точністю. Розрізняють два підходи планування експерименту: класичний, при якому по черзі змінюється кожен фактор до визначення часткового максимуму при постійних значеннях інших факторів, статистичний, де одночасно змінюють багато факторів. При цьому суттєвим є: мінімізація числа дослідів; одночасне варіювання всіма параметрами; використання математичного апарата, який формалізує дії експериментатора; вибір чіткої стратегії, що дозволяє ухвалювати обґрунтовані рішення після кожної серії експериментів. Загалом розрізняють такі експериментальні плани: дисперсійного

аналізу; відбору суттєвих факторів; багатофакторного аналізу; отримання поверхні відгуку; динамічних задач планування; вивчення механізмів явищ; побудови діаграм «склад — властивість», побудови діаграм «склад — стан». Для врахування зазначених аспектів під час проведення експерименту розробляють його план, що залежно від складової дослідження може бути традиційним або факторним. За традиційного планування змінюється лише одна незалежна змінна, за факторного — декілька. Перевагою факторного плану є можливість оцінювання взаємодії факторів — зміни характеру впливу однієї зі змінних залежно від значення іншої. Для статистичного оброблення результатів експерименту в цьому разі застосовують дисперсійний аналіз (Р. Фішер).

Матеріали. О.І. Галян, І.М. Галян Експериментальна психологія. Київ, «Академвидав», 2012, 400 с. Максименко С.Д., Носенко Е.Л. Експериментальна психологія. К.: Центр учбової літератури, 2008, 306 с. Важинський С.Е., Щербак Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. /С. Е. Важинський, Т.І. Щербак. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

Практична/лабораторна робота.

«Моделювання студентами власних психологічних експериментів».

Мета: сформувати вміння створення проекту експериментального дослідження та його аналіз.

Матеріали: конспект лекцій; Коpecь Л. Класичні експерименти в психології : навч. посібник / Л. Коpecь. – К. : «Києво–Могилянська академія», 2010. – 283 с.

Процедура написання: Опишіть ймовірний експеримент, в якому має бути: 1) сформульована гіпотеза дослідження; 2) незалежна зміна; 3) залежна зміна; 4) емпіричні методи; 5) вибірка; 6) можливі артефакти. Вкажіть до якої предметної сфери належить дослідження.

Питання для самоконтролю.

1. Поясніть сутність програми проведення експериментального дослідження.
2. Які труднощі виникають у процесі експериментального дослідження психіки?
3. Проаналізуйте наявний зв'язок між об'єктом та предметом дослідження.

Завдання для самостійної роботи. Студентам необхідно підготувати презентацію (PowerPoint) обсягом не менш ніж 20 слайдів використовуючи матеріали: Копець Л., Класичні експерименти в психології, навч. посіб. для студентів ВНЗ, Видавництво: Києво – Могилянська академія, Київ, 2010, 283 с.

Лекція. Практична/лабораторна робота № 17.

Організація та проведення експериментального дослідження.

Процедурні аспекти експерименту.

Мета. Сформувати знання про підготовчий етап експерименту в психології. Теоретичний етап дослідження. Експериментальний етап дослідження. Інтерпретаційний етап експериментального дослідження. Основні способи вимірювань. Вимірювальні прилади.

Короткі відомості. Для проведення будь-якого виду експерименту необхідно попередньо спланувати та виконати таке: розробити гіпотезу, яка підлягає перевірці, та методику експериментальних робіт; визначити способи і прийоми впливу на об'єкт дослідження; забезпечити умови для виконання експериментальних робіт; розробити шляхи і прийоми фіксування ходу і результатів експерименту; підготувати засоби експерименту (прилади, установки, моделі тощо); забезпечити експеримент необхідним обслуговуванням. Особливе значення має правильне розроблення методики експерименту. Методика – це сукупність обдуманих і фізичних операцій, які розміщені у визначеній послідовності для досягнення поставленої мети дослідження. Перед кожним експериментом складається його план (програма виконання), який включає такі етапи: мету, завдання та обґрунтування об'єму експерименту; вибір змінних факторів; визначення кількості дослідів та послідовності зміни факторів; вибір кроку зміни факторів, визначення інтервалів між майбутніми експериментальними точками; обґрунтування вибору засобів для вимірювання; опис проведення експерименту; обґрунтування вибору способів оброблення та аналізу результатів експерименту. Необхідно виділити декілька основних способів вимірювань. Спосіб безпосередньої оцінки – відповідає визначенню величини безпосередньо за

відліковим пристроєм вимірювального приладу прямої дії. Спосіб порівняння – передбачає необхідну вимірювальну величину порівнювати з величиною, що є мірою. Спосіб протиставлення – здійснюється шляхом порівняння з мірою, тобто вимірювана величина і величина, що є мірою, одночасно діють на пристрій, за допомогою якого встановлюється співвідношення між цими величинами. Диференційний спосіб – полягає в тому, що на вимірний пристрій діє різниця вимірної та відомої величини, яка є мірою. Нульовий спосіб – полягає у доведенні результату ефективної дії величини на пристрій до нуля. Спосіб заміщення – передбачає заміну вимірюваної величини відомою величиною з відновлюваною мірою. Спосіб збігу полягає в тому, що різниця між заданою величиною і величиною, яка є мірою, визначається шляхом збігу відміток шкал або періодичних сигналів. Вимірювальні прилади та пристрої. Вимірювальним приладом називають засіб вимірювання, призначений для отримання певної інформації про величину, що вивчається, у зручній для експериментатора формі.

Матеріали. О.І. Галян, І.М. Галян Експериментальна психологія. Київ, «Академвидав», 2012, 400 с. Максименко С.Д., Носенко Е.Л. Експериментальна психологія. К.: Центр учбової літератури, 2008, 306 с. Важинський С.Е., Щербак Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. /С. Е. Важинський, Т.І. Щербак. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

Практична/лабораторна робота. Вимірювання абсолютної слухової чутливості людини (зняття кривої чутності).

Завдання 1. Тема. Визначення порогів чутності, вимір аудіограми (побудова кривої чутності) за допомогою однієї з класичних психофізичних методик – «методу установки». Обсяг функції звукового аналізатора і аудіометрія. Функція звукового аналізатора полягає в сприйнятті і розрізненні численого різноманіття звуків, з якими зустрічається людина в різних умовах життя. Аудіометрія – визначення абсолютних порогів чутності. Воно може здійснюватися за чистим тоном (як в даному завданні) і позвуків мови.

Аудиометрія по чистим тонам характеризує лише одну зі сторін функції звукового аналізатора – його абсолютну чутливість. Вимірювання порогів чутності в даній роботі проводиться з використанням аудіометра Adults.

Завдання 2.

Мета: визначення точності окоміру за допомогою окомірної лінійки методом середньої помилки.

Обладнання: окомірна лінійка, на якій позначки розташовані по обидва боки від центру:

20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20

Процедура проведення. Експериментатор повертає лінійку до себе позначеннями, а до випробуваному - тим боком, на якій позначень немає. Експериментатор встановлює один з двигунків на певній відстані від центральної мітки і пропонує випробуваному встановити другий двигунок на такій же відстані від центру.

I дослід. У першій серії експериментатор виконує дослід, кожен раз віддаляючи движок від центру до краю лінійки (10 спроб).

II дослід. У другій серії експериментатор виконує дослід, кожен раз підсовуючи движок від краю лінійки до центру (10 спроб).

№ спроби	ПОГРІШНІСТЬ досліджуваного (мм)	
	I дослід	II дослід
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		
Середнє арифметичне		

Обробка результатів. Отримані результати заносяться в таблицю. В таблиці слід вказати похибку, тобто помилку випробуваного.

Обчислюється величина середньої помилки для кожного досвіду окремо, а потім для обох дослідів разом. Величина середньої помилки є показником точності / неточності окоміру.

Завдання 3.

Мета: визначення абсолютного порогу шкірних просторових відчуттів методом мінімальних змін.

Обладнання: естезіометр.

Процедура проведення. Експериментатор торкається до тильної сторони долоні випробуваного кінчиками естезіометра. У першому досліді відстань між кінчиками естезіометра збільшується до тих пір, поки випробуваний не відчує подвійного дотику, а в другому - зменшується з завідома великого до тих пір, поки випробуваний не відчує одного дотику.

Обробка результатів. Обчислюється середнє арифметичне показників обох дослідів. Це значення і є абсолютний поріг відчуттів. Результати студентів порівнюються з середньо-груповими показниками. Робиться висновок про зворотню пропорційну залежність чутливості і порогу чутливості (чим вище поріг чутливості, тим нижче чутливість).

Завдання 4.

Мета: дослідження точності в оцінці часу.

Обладнання: секундомір.

Процедура проведення. Експериментатор пропонує досліджуваним визначити запропоновані відрізки часу, не вдаючись до відліку. Початок і кінець відрізків часу відзначається ударом олівця по столу.

Обробка результатів. Отримані результати фіксуються у таблиці.

Обчислюється різниця між вірним відрізком часу і відрізком часу, що був визначений досліджуваним. За формулою визначається відсоткова неточність оцінки часу:

$$C = A \cdot 100\% : B,$$

де:

А - середнє значення різниці,

В - середнє значення заданого часу.

Таблиця 1

Результати дослідження точності в оцінці часу

Номер досліду	Заданий час (сек)	Показник досліджуваного (сек)	Різниця (сек)
1	8		
2	17		
3	6		
Середнє арифметичне	10		
	В		А

Завдання 4.

Мета: визначити тип пам'яті методом по-різному сприйнятих слів.

Обладнання: 4 ряди слів, які записані на окремих картках.

Процедура проведення. Вголос зачитується перший ряд слів. Після 10-секундної перерви досліджуваному необхідно їх письмово відтворити. Потім показують записані на картках слова другого ряду, які також необхідно записати по пам'яті. Слова третього ряду експериментатор зачитує вголос, а випробуваний про себе повторює і одночасно «прописує» в повітрі, після чого відтворює письмово. Слова четвертого ряду експериментатор показує записані на картках і одночасно зачитує їх, а випробуваний їх читає з карток, уважно слухає, повторює про себе, «прописує» в повітрі, після чого відтворює письмово.

Слова для запам'ятовування

1 ряд (для запам'ятовування на слух)	2 ряд (для запам'ятовування при зоровому сприйнятті)	3 ряд (для запам'ятовування при моторно-слуховому сприйнятті)	4 ряд (для запам'ятовування при комбінованому сприйнятті)
дирижабль	літак	пароплав	вовк
лампа	чайник	собака	діжка
яблуко	метелик	парта	ковзани
олівець	ноги	чоботи	самовар
гроза	хомут	сковорідка	пила
качка	колода	калач	весло
обруч	свічка	гай	загадка
млин	тачка	гриб	капітан
папуга	журнал	жарт	прогулянка
листок	малина	комір	книга

Обробка результатів. Обчислюється коефіцієнт відносного розвитку того чи іншого типу пам'яті, для чого кількість відтворених слів кожного ряду необхідно поділити на кількість запропонованих слів для запам'ятовування (в даному випадку 10). Результати заносяться в таблицю. Порівнюється перевага і продуктивність того чи іншого типу пам'яті досліджуваного (перший ряд - слухова пам'ять, другий ряд - зорова пам'ять, третій ряд - моторно-слухова пам'ять, четвертий ряд - комбінована пам'ять).

Питання для самоконтролю.

1. Етапи проведення експериментального дослідження.
2. Проаналізуйте, які етичні проблеми виникають у експериментальних дослідженнях?
3. Розкрийте основні способи вимірювань.
4. Вимірювальні прилади.

Завдання для самостійної роботи. Студентам необхідно підготувати презентацію (PowerPoint) обсягом не менш ніж 20 слайдів.

Використовуючи матеріали: Копець Л., Класичні експерименти в психології, навч. посіб. для студентів ВНЗ, Видавництво: Києво – Могилянська академія, Київ, 2010, 283

Текст опитувальника методики «ЕРІ» Г. Айзенка

1. Часто ли Вы испытываете тягу к новым впечатлениям, к тому, чтобы отвлечься, испытать сильные ощущения?
2. Часто ли Вы чувствуете, что нуждаетесь в друзьях, которые могут Вас понять, ободрить или посочувствовать?
3. Считаете ли Вы себя беззаботным человеком?
4. Очень ли трудно Вам отказываться от своих намерений?
5. Обдумываете ли Вы свои дела не спеша и предпочитаете ли подождать прежде чем действовать?
6. Всегда ли Вы сдерживаете свои обещания, даже если это Вам невыгодно?
7. Часто ли у Вас бывают спады и подъемы настроения?
8. Быстро ли Вы обычно действуете и говорите, не тратите ли много времени на обдумывание?
9. Возникало ли у Вас когда-нибудь чувство, что Вы несчастны, хотя никакой серьезной причины для этого не было?
10. Верно ли, что «на, спор» Вы способны решиться на все?
11. Смущаетесь ли Вы, когда хотите познакомиться с человеком противоположного пола, который Вам симпатичен?
12. Бывает ли когда-нибудь, что, разозлившись, Вы выходите из себя?
13. Часто ли бывает, что Вы действуете необдуманно, под влиянием момента?
14. Часто ли Вас беспокоят мысли о том, что Вам не следовало чего-либо делать или говорить?
15. Предпочитаете ли Вы чтение книг встречам с людьми?
16. Верно ли, что Вас легко задеть?
17. Любите ли Вы часто бывать в компании?
18. Бывают ли иногда у Вас такие мысли, которыми Вам не хотелось бы делиться с другими людьми?
19. Верно ли, что иногда Вы настолько полны энергии, что все горит в руках, а иногда чувствуете сильную вялость?

20. Стараетесь ли Вы ограничить круг своих знакомых небольшим числом самых близких друзей?
21. Много ли Вы мечтаете?
22. Когда на Вас кричат, отвечаете ли Вы тем же?
23. Часто ли у Вас появляется чувство, что Вы в чем-то виноваты?
24. Считаете ли Вы все свои привычки хорошими?
25. Способны ли Вы иногда дать волю своим чувствам и беззаботно развлекаться в веселой компании?
26. Можно ли сказать, что нервы у Вас часто бывают натянуты до предела?
27. Слывете ли Вы за человека живого и веселого?
28. После того как дело сделано, часто ли Вы мысленно возвращаетесь к нему и думаете, что могли бы сделать лучше?
29. Чувствуете ли Вы себя беспокойно, находясь в большой компании?
30. Бывает ли, что Вы передаете слухи?
31. Бывает ли, что Вам не спится из-за того, что в голову лезут разные мысли?
32. Если вы хотите узнать что-либо, предпочтете ли Вы найти это в книге, чем спросить у друзей?
33. Бывают ли у Вас сильные сердцебиения?
34. Нравится ли Вам работа, требующая сосредоточения?
35. Бывают ли у Вас приступы дрожи?
36. Всегда ли Вы говорите только правду?
37. Бывает ли Вам неприятно находиться в компании, где все подшучивают друг над другом?
38. Раздражительны ли Вы?
39. Нравится ли Вам работа, требующая быстрого действия?
40. Верно ли, что Вам часто не дают покоя мысли о разных неприятностях и ужасах, которые могли бы произойти, хотя все кончилось благополучно?
41. Верно ли, что Вы неторопливы в движениях и несколько медлительны?
42. Опаздывали ли Вы когда-нибудь на работу или на встречу с кем-либо?
43. Часто ли Вам снятся кошмары?

44. Верно ли, что Вы так любите поговорить, что не упускаете любого удобного случая побеседовать с новым человеком?
45. Беспокоят ли Вас какие-нибудь боли?
46. Огорчились бы Вы, если бы долго не могли видеться со своими друзьями?
47. Можете ли Вы назвать себя нервным человеком?
48. Есть ли среди Ваших знакомых такие, которые Вам явно не нравятся?
49. Могли бы Вы сказать, что Вы уверенный в себе человек?
50. Легко ли Вас задевает критика Ваших недостатков или Вашей работы?
51. Трудно ли Вам получить настоящее удовольствие от мероприятий, в которых участвует много народа?
52. Беспокоит ли Вас чувство, что Вы чем-то хуже других?
53. Сумели бы Вы внести оживление в скучную компанию?
54. Бывает ли, что Вы говорите о вещах, в которых совсем не разбираетесь?
55. Беспокоитесь ли Вы о своем здоровье?
56. Любите ли Вы подшутить над другими?
57. Страдаете ли Вы бессонницей?

Додаток 2.

Опитувальник методики «Формула темпераменту»

БЛОК 1	БЛОК 2	БЛОК 3	БЛОК 4
1. неусидчивость, суетливость	1. веселость и жизнерадостность	1. спокойствие и хладнокровность	1. стеснительность и застенчивость
2. невыдержанность, вспыльчивость	2. энергичность и деловитость	2. последовательность и обстоятельность	2. теряется в новой обстановке
3. нетерпеливость	3. часто не доводит начатое дело до конца	3. осторожность и рассудительность	3. затрудняется устанавливать контакты с новыми людьми
4. резкость и прямолинейность в отношениях с людьми	4. склонность переоценивать себя	4. умение ждать	4. не верит в свои силы
5. решительность и инициативность	5. способность быстро схватывать новое	5. молчаливость	5. легко переносит одиночество

6. упрямство	6. неустойчивость в интересах и склонностях	6. спокойная равномерная речь без резко выраженных эмоций, жестикуляции, мимики	6. чувство подавленности и растерянности при неудачах
7. находчивость в споре	7. легко переживает неудачи и неприятности	7. сдержанность и терпеливость	7. склонность уходить в себя
8. работа выполняется рывками	8. легко приспосабливается к разным обстоятельствам	8. доводит начатое дело до конца	8. быстрая утомляемость
9. склонность к риску	9. с увлечением берется за любое новое дело	9. не растрчивает сил попусту	9. тихая речь
10. незлопамятность	10. быстро остывает, если дело перестает интересовать	10. придерживается выработанного распорядка дня	10. впечатлительность до слезливости
11. быстрая речь со сбивчивыми интонациями	11. быстро включается в новую работу и быстро переключается с одной работы на другую	11. легко сдерживает порывы	11. невольно приспосабливается к характеру собеседника
12. неуравновешенность и склонность к горячности	12. тяготит однообразие будничной, кропотливой работы	12. маловосприимчив к одобрению и порицанию	12. чрезвычайно восприимчив к одобрению и порицанию
13. агрессивный забияка	13. общительность и отзывчивость, нет чувства скованности при взаимодействии с новыми людьми	13. незлоблив, проявляет снисходительное отношение к колкостям в свой адрес	13. предъявляет высокие требования к себе и окружающим
14. нетерпимость к недостаткам	14. выносливость и работоспособность	14. постоянен в своих отношениях и интересах	14. склонность к подозрительности и мнительности
15. выразительная мимика	15. громкая, быстрая, отчетливая речь, сопровождающаяся жестами, выразительной мимикой	15. медленно включается в работу и медленно переключается с одного дела на другое	15. болезненная чувствительность т легкая ранимость
16. способность быстро действовать и решать	16. сохраняет самообладание в неожиданной обстановке	16. ровность в отношениях со всеми	16. чрезмерная обидчивость
17. неустанное стремление к новому	17. всегда бодрое настроение	17. аккуратность и порядок во всем	17. скрытность и необщительность,

			не делится ни с кем своими мыслями
18. резкие порывистые движения	18. быстро засыпает и быстро пробуждается	18. трудно приспосабливается к новой обстановке	18. малоактивен и робок
19. настойчивость в достижении поставленной цели	19. часто несобран, проявляет поспешность в решениях	19. обладание выдержкой	19. уступчив и покорен
20. склонность к резким сменам настроения	20. склонность иногда «скользить по поверхности», отвлекаться	20. медлительность	20. стремление вызывать сочувствие у окружающих

Додаток 3.

Текст опитувальника методики Яна Стреляу

1. Относите ли Вы себя к людям, легко устанавливающим товарищеские контакты?
2. Способны ли Вы воздержаться от того или иного действия до тех пор, пока не получите соответствующего распоряжения?
3. Достаточно ли Вам непродолжительного отдыха для восстановления сил после утомительной работы?
4. Умеете ли Вы работать в неблагоприятных условиях?
5. Воздерживаетесь ли Вы во время спора от неделовых, эмоциональных аргументов?
6. Легко ли Вам втянуться в работу после длительного перерыва, например, после отпуска или каникул?
7. Забываете ли об усталости, если работа Вас полностью «поглощает»?
8. Способны ли Вы, поручив кому-нибудь определенную работу, терпеливо ждать ее окончания?
9. Засыпаете ли Вы одинаково легко, ложась спать в разное время дня?
10. Умеете ли Вы хранить тайну, если Вас об этом просят?
11. Легко ли Вы возвращаетесь к работе, которой не занимались несколько недель или месяцев?
12. Умеете ли Вы терпеливо объяснять?

13. Любите ли Вы работу, требующую умственного напряжения?
14. Вызывает ли у Вас монотонная работа скуку или сонливость?
15. Легко ли Вы засыпаете после сильных переживаний?
16. Способны ли Вы, когда требуется, воздержаться от проявления своего превосходства?
17. Трудно ли Вам сдерживать злость или раздражение?
18. Ведете ли Вы себя естественно в присутствии незнакомых людей?
19. В состоянии ли Вы владеть собой в тяжелые минуты?
20. Умеете ли Вы, когда требуется, приспособить свое поведение к поведению окружающих?
21. Охотно ли Вы беретесь за ответственную работу?
22. Влияет ли обычно окружение на Ваше настроение?
23. Способны ли Вы стойко переносить поражения?
24. Разговариваете ли Вы в присутствии кого-то, чьим мнением особенно дорожите, столь же свободно, как обычно?
25. Вызывают ли у Вас раздражение неожиданные изменения в Вашем распорядке дня?
26. Есть ли у Вас на все готовые ответы?
27. В состоянии ли Вы вести себя спокойно, когда ждете важного для себя решения (например, результат экзамена, поездка за границу)?
28. Легко ли Вы организуете первые дни своего отпуска, каникул и т. п.?
29. Обладаете ли Вы так называемой «быстрой реакцией»?
30. Легко ли Вы приспосабливаете свою походку или манеру есть к походке или манере есть людей более медлительных?
31. Быстро ли Вы засыпаете?
32. Охотно ли Вы выступаете на собраниях, семинарах?
33. Легко ли Вам испортить настроение?
34. Трудно ли Вам оторваться от работы?
35. Умеете ли Вы воздержаться от работы, если это мешает другим?
36. Легко ли Вас спровоцировать на что-либо?

37. Легко ли Вы срабатываете с людьми?
38. Всегда ли Вы, когда Вам предстоит что-нибудь важное, обдумываете свои поступки?
39. В состоянии ли Вы, читая текст, проследить с начала до конца ход мыслей автора?
40. Легко ли Вы вступаете в разговор с попутчиками?
41. Воздерживаетесь ли Вы от ненужного спора с человеком, который не прав?
42. Охотно ли Вы беретесь за работу, требующую большой ловкости рук?
43. В состоянии ли Вы изменить уже принятое решение, учитывая мнение других?
44. Быстро ли вы привыкаете к новой системе работы?
45. Можете ли Вы работать ночью, если работали днем?
46. Быстро ли Вы читаете беллетристику?
47. Часто ли Вы отказываетесь от своих намерений, если возникают препятствия?
48. Умеете ли Вы держать себя в руках, если этого требуют обстоятельства?
49. Просыпаетесь ли Вы обычно быстро и без труда?
50. В состоянии ли Вы воздержаться от моментальной реакции?
51. Трудно ли Вам работать при шуме?
52. Умеете ли Вы, когда необходимо, воздержаться от того, чтобы «резать правду-матку»?
53. Успешно ли Вы справляетесь с волнением перед экзаменом, встречей с начальником?
54. Быстро ли Вы привыкаете к новой среде?
55. Любите ли Вы частые перемены?
56. Восстанавливает ли Вам силы ночной отдых, после того как Вы тяжело работали весь день?
57. Избегаете ли Вы занятий, требующих выполнения в непродолжительный срок разнородных действий?
58. Самостоятельно ли Вы обычно боретесь с трудностями?
59. Перебиваете ли Вы собеседников?

60. Умея плавать, прыгнули бы Вы в воду, чтобы спасти утопающего?
61. В состоянии ли Вы напряженно работать (заниматься)?
62. Можете ли Вы воздержаться от неуместных замечаний?
63. Имеет ли для Вас значение постоянное место на работе, за столом, на лекции и т.п.?
64. Легко ли Вы переходите от одного занятия к другому?
65. Взвешиваете ли Вы все «за» и «против» перед тем, как принять - важное решение?
66. Легко ли Вы преодолеваете препятствия?
67. Не заглядываете ли Вы в чужие письма, вещи?
68. Скучно ли Вам во время всегда одинаково протекающих действий, занятий?
69. Соблюдаете ли Вы правила поведения в общественных местах?
70. Воздерживаетесь ли Вы во время разговора, выступления или ответа на вопросы от лишних движений и жестикующий?
71. Любите ли Вы оживленную обстановку?
72. Любите ли Вы деятельность, требующую определенных усилий?
73. В состоянии ли Вы длительное время сосредоточивать внимание на выполнении определенной задачи?
74. Любите ли Вы занятия (работу), требующую быстрых движений?
75. Умеете ли Вы владеть собой в трудных жизненных ситуациях?
76. Встаете ли Вы, если нужно, сразу после того, как проснулись?
77. Способны ли Вы, если требуется, закончив порученную Вам работу, терпеливо ждать, пока не окончат свою работу другие?
78. В состоянии ли Вы, после того как увидите что-либо неприятное, действовать столь же четко, как обычно?
79. Быстро ли Вы просматриваете ежедневные газеты?
80. Случается ли Вам говорить так быстро, что Вас трудно понять?
81. Можете ли Вы, не выспавшись, нормально работать?
82. В состоянии ли Вы работать длительное время без перерыва?
83. В состоянии ли Вы работать, если у Вас болит голова, зуб и т.п.?

84. В состоянии ли Вы, если это необходимо, спокойно закончить работу, зная, что Ваши товарищи развлекаются или ждут Вас?
85. Отвечаете ли Вы, как правило, быстро на неожиданные вопросы?
86. Говорите ли Вы обычно быстро?
87. Можете ли Вы спокойно работать, если ждете гостей?
88. Легко ли Вы меняете свое мнение под влиянием убедительных аргументов?
89. Терпеливы ли Вы?
90. Умеете ли Вы приспособиться к ритму работы более медленного человека?
91. Умеете ли Вы так спланировать работу, чтобы одновременно выполнять несколько совместных действий?
92. Может ли веселая компания изменить Ваше подавленное настроение?
93. Умеете ли Вы без особого труда выполнять несколько действий одновременно?
94. Сохраняете ли Вы психическое равновесие, когда являетесь свидетелем несчастного случая на улице?
95. Любите ли Вы работу, требующую множества разнообразных манипуляций?
96. Сохраняете ли Вы спокойствие, когда страдает кто-нибудь из близких Вам людей?
97. Самостоятельны ли Вы в трудных жизненных ситуациях?
98. Свободно ли Вы чувствуете себя в большой или незнакомой компании?
99. Можете ли Вы сразу же прервать разговор, если это требуется?
100. Легко ли Вы приспосабливаетесь к методам работы других?
101. Любите ли Вы часто менять род работы?
102. Склонны ли Вы брать инициативу в свои руки, если случается что-либо из ряда вон выходящее?
103. Воздерживаетесь ли Вы от неуместных улыбок?
104. Начинаете ли Вы сразу работать интенсивно?
105. Решаетесь ли Вы выступить против общественного мнения, если Вам кажется, что Вы правы?
106. В состоянии ли Вы преодолеть временную депрессию?

107. Засыпаете ли Вы с трудом, сильно устав от умственного труда?
108. В состоянии ли Вы спокойно ждать, например, в очереди?
109. Воздерживаетесь ли Вы от вмешательства, если заранее известно, что оно ни к чему не приведет?
110. В состоянии ли Вы спокойно аргументировать во время резкого разговора?
111. В состоянии ли Вы мгновенно реагировать в сложных положениях?
112. Ведете ли Вы себя тихо, если Вас об этом просят?
113. Соглашаетесь ли Вы без особых внутренних колебаний на болезненные врачебные процедуры?
114. Умеете ли Вы интенсивно работать?
115. Охотно ли Вы меняете места развлечений и отдыха?
116. Трудно ли Вам привыкнуть к новому распорядку дня?
117. Спешите ли Вы на помощь в несчастных случаях?
118. Воздерживаетесь ли Вы от нежелательных выкриков и жестов на спортивных матчах, в цирке и т.п.?
119. Любите ли Вы работу (занятия), требующую частых разговоров с разными людьми?
120. Владаете ли Вы своей мимикой?
121. Любите ли Вы работу, требующую частых энергичных движений?
122. Считаете ли Вы себя смелым?
123. Прерывается ли у Вас голос (Вам трудно говорить) в необычной ситуации?
124. Умеете ли Вы преодолевать уныние, вызванное неудачей?
125. Если Вас об этом просят, в состоянии ли Вы длительное время стоять (сидеть) спокойно?
126. В состоянии ли Вы подавить свое веселье, если это может кого-нибудь задеть?
127. Легко ли Вы переходите от печали к радости?
128. Легко ли Вас вывести из себя?
129. Соблюдаете ли Вы без труда обязывающие в вашей среде правила поведения?

130. Любители Вы выступать публично?
131. Приступаете ли Вы обычно к работе быстро, без длительной подготовки?
132. Готовы ли Вы прийти на помощь другому, рискуя жизнью?
133. Энергичны ли Вы в движениях?
134. Охотно ли Вы выполняете ответственную работу?

Додаток 4.

Текст опитувальника методики

«Опитувальник структури темпераменту» В. М. Русалова

1. Подвижный ли Вы человек?
2. Всегда ли Вы готовы с ходу, не раздумывая, включиться в разговор?
3. Предпочитаете ли Вы уединение большой компании?
4. Испытываете ли Вы постоянную жажду деятельности?
5. Ваша речь обычно медленна и нетороплива?
6. Ранимый ли Вы человек?
7. Часто ли Вам не спится из-за того, что Вы поссорились с друзьями?
8. В свободное время Вам всегда хочется заняться чем-либо?
9. В разговоре с другими людьми Ваша речь часто опережает Вашу мысль?
10. Раздражает ли Вас быстрая речь собеседника?
11. Чувствовали бы Вы себя несчастным человеком, если бы на длительное время были лишены возможности общения с людьми?
12. Вы когда-нибудь опаздывали на свидание или на работу?
13. Нравится ли Вам быстро бегать?
14. Сильно ли Вы переживаете неполадки в своей работе?
15. Легко ли Вам выполнять работу, требующую длительного внимания и большой сосредоточенности?
16. Трудно ли Вам говорить очень быстро?
17. Часто ли вы испытываете тревогу, что выполнили работу не так, как нужно?
18. Часто ли Ваши мысли перескакивают с одной на другую во время разговора?
19. Нравятся ли Вам игры, требующие быстроты и ловкости?

20. Легко ли Вы можете найти другие варианты решения известной задачи?
21. Испытываете ли Вы чувство беспокойства, что Вас неправильно поняли в разговоре?
22. Охотно ли Вы выполняете сложную ответственную работу?
23. Бывает ли, что Вы говорите о вещах, в которых не разбираетесь?
24. Легко ли Вы воспринимаете быструю речь?
25. Легко ли Вам делать одновременно очень много дел?
26. Возникают ли у Вас конфликты с вашими друзьями из-за того, что Вы сказали им что-то, не подумав заранее?
27. Вы обычно предпочитаете делать несложные дела, не требующие от Вас большой энергии?
28. Легко ли Вы расстраиваетесь, когда обнаруживаете незначительные недостатки в своей работе?
29. Любите ли Вы сидячую работу?
30. Легко ли Вам общаться с разными людьми?
31. Вы обычно предпочитаете подумать, взвесить и лишь потом высказаться?
32. Все ли Ваши привычки хороши, желательны?
33. Быстры ли у Вас движения рук?
34. Вы обычно молчите и не вступаете в контакты, когда находитесь в обществе малознакомых людей?
35. Легко ли Вам переключаться от одного варианта решения задачи на другой?
36. Склонны ли Вы преувеличивать в своём воображении негативное отношение близких людей?
37. Разговорчивый ли Вы человек?
38. Вам обычно легко выполнять дело, требующее мгновенных реакций?
39. Вы обычно говорите свободно, без запинок?
40. Беспокоят ли Вас страхи, что Вы не справитесь с работой?
41. Легко ли Вы обижаетесь, когда близкие Вам люди указывают на Ваши недостатки?
42. Испытываете ли Вы тягу к напряжённой ответственной деятельности?

43. Считаете ли Вы свои движения медленными и неторопливыми?
44. Бывают ли у Вас мысли, которые Вы хотели бы скрыть от других?
45. Можете ли Вы без долгих раздумий задать щекотливый вопрос другому человеку?
46. Доставляют ли Вам удовольствие быстрые движения?
47. Легко ли Вы "генерируете" новые идеи, связанные с работой?
48. Сосёт ли у Вас "под ложечкой" перед ответственным разговором?
49. Можно ли сказать, что Вы быстро выполняете порученное Вам дело?
50. Любите ли Вы браться за большие дела самостоятельно?
51. Богатая ли у Вас мимика в разговоре?
52. Если Вы обещали что-то сделать, всегда ли Вы выполняете своё обещание независимо от того, удобно вам это или нет?
53. Испытываете ли Вы чувство обиды от того, что окружающие Вас люди обходятся с Вами хуже, чем следовало бы?
54. Вы обычно предпочитаете выполнять одновременно только одну операцию?
55. Любите ли Вы игры в быстром темпе?
56. Много ли в Вашей речи длительных пауз?
57. Легко ли Вам внести оживление в компанию?
58. Вы обычно чувствуете в себе избыток сил и Вам хочется заняться каким-нибудь делом?
59. Обычно Вам трудно переключить внимание с одного дела на другое?
60. Бывает ли, что у Вас надолго портится настроение от того, что сорвалось запланированное дело?
61. Часто ли Вам не спится из-за того, что не ладятся дела, связанные непосредственно с работой?
62. Любите ли Вы бывать в большой компании?
63. Волнуетесь ли Вы выясняя отношения с друзьями?
64. Испытываете ли Вы потребность в работе, требующей полной отдачи сил?
65. Выходите ли Вы иногда из себя, злитесь?
66. Склонны ли Вы решать много задач одновременно?

67. Держитесь ли Вы свободно в большой компании?
68. Часто ли Вы высказываете своё первое впечатление, не подумав?
69. Беспокоит ли Вас чувство неуверенности в процессе выполнения работы?
70. Медленны ли Ваши движения, когда Вы что-то мастерите?
71. Легко ли Вы переключаетесь с одной работы на другую?
72. Быстро ли Вы читаете вслух?
73. Вы иногда сплетничаете?
74. Молчаливы ли Вы, находясь в кругу друзей?
75. Нуждаетесь ли Вы в людях, которые бы Вас ободрили и утешили?
76. Охотно ли Вы выполняете множество различных поручений одновременно?
77. Охотно ли Вы выполняете работу в быстром темпе?
78. В свободное время Вас обычно тянет пообщаться с людьми?
79. Часто ли у Вас бывает бессонница при неудачах на работе?
80. Дрожат ли у Вас иногда руки во время ссоры?
81. Долго ли Вы мысленно готовитесь перед тем, как высказать своё мнение?
82. Есть ли среди Ваших знакомых люди, которые Вам явно не нравятся?
83. Обычно вы предпочитаете лёгкую работу?
84. Легко ли Вас обидеть в разговоре по пустякам?
85. Обычно Вы первым в компании решаетесь начать разговор?
86. Испытываете ли Вы тягу к людям?
87. Склонны ли Вы вначале поразмыслить, а потом говорить?
88. Часто ли Вы волнуетесь по поводу своей работы?
89. Всегда ли Вы платили бы за провоз багажа на транспорте, если бы не опасались проверки?
90. Держитесь ли Вы обычно обособленно на вечеринках или в компаниях?
91. Склонны ли вы преувеличивать в своём воображении неудачи, связанные с работой?
92. Нравится ли Вам быстро говорить?
93. Легко ли Вам удержаться от высказывания неожиданно возникшей идеи?
94. Предпочитаете ли Вы работать медленно?

95. Переживаете ли Вы из-за малейших неполадок на работе?
96. Вы предпочитаете медленный, спокойный разговор?
97. Часто ли Вы волнуетесь из-за ошибок в работе, которые были Вами допущены?
98. Способны ли Вы успешно выполнять длительную, трудоёмкую работу?
99. Можете ли Вы, не долго думая, обратиться с просьбой к другому человеку?
100. Часто ли Вас беспокоит чувство неуверенности в себе при общении с людьми?
101. Легко ли Вы берётесь за выполнение новых заданий?
102. Устаёте ли Вы, когда Вам приходится говорить долго?
103. Вы предпочитаете работать с прохладцей, без особого напряжения?
104. Нравится ли Вам разнообразная работа, требующая переключения внимания?
105. Любите ли Вы подолгу бывать наедине с собой?

Додаток 5.

Текст опитувальника методики К. Леонгарда

1. Является ли ваше настроение в общем веселым и беззаботным?
2. Восприимчивы ли вы к обидам?
3. Случалось ли вам иногда быстро заплакать?
4. Всегда ли вы считаете себя правым в том деле, которое делаете, и вы не успокоитесь, пока не убедитесь в этом?
5. Считаете ли вы себя более смелым, чем в детском возрасте?
6. Может ли ваше настроение меняться, от глубокой радости до глубокой печали?
7. Находитесь ли вы в компании в центре внимания?
8. Бывают ли у вас дни, когда вы без достаточных оснований находитеесь в угрюмом и раздражительном настроении и ни с кем не хотите разговаривать?
9. Серьезный ли вы человек?
10. Можете ли вы сильно воодушевиться?

11. Предприимчивы ли вы?
12. Быстро ли вы забываете, если вас кто-нибудь обидит?
13. Мягкосердечный ли вы человек?
14. Пытаетесь ли вы проверить после того, как опустили письмо в почтовый ящик, не осталось ли оно висеть в прорези?
15. Всегда ли вы стараетесь быть добросовестным в работе?
16. Испытывали ли вы в детстве страх перед грозой или собаками?
17. Считаете ли вы других людей недостаточно требовательными друг к другу?
18. Сильно ли зависит ваше настроение от жизненных событий и переживаний?
19. Всегда ли вы прямодушны со своими знакомыми?
20. Часто ли ваше настроение бывает подавленным?
21. Был ли у вас раньше истерический припадок или истощение нервной системы?
22. Склонны ли вы к состояниям сильного внутреннего беспокойства или страстного стремления?
23. Трудно ли вам длительное время просидеть на стуле?
24. Боретесь ли вы за свои интересы, если кто-то поступает с вами несправедливо?
25. Смогли бы вы убить человека?
26. Сильно ли вам мешает косо висящая гардина или неровно настланная скатерть, настолько, что вам хочется немедленно устранить эти недостатки?
27. Испытывали ли вы в детстве страх, когда оставались одни в квартире?
28. Часто ли у вас без причины меняется настроение?
29. Всегда ли вы старательно относитесь к своей деятельности?
30. Быстро ли вы можете разгневаться?
31. Можете ли вы быть бесшабашно веселым?
32. Можете ли вы иногда целиком проникнуться чувством радости?
33. Подходите ли вы для проведения увеселительных мероприятий?
34. Высказываете ли вы обычно людям свое откровенное мнение по тому или иному вопросу?

35. Влияет ли на вас вид крови?
36. Охотно ли вы занимаетесь деятельностью, связанной с большой ответственностью?
37. Склонны ли вы вступить за человека, с которым поступили несправедливо?
38. Трудно ли вам входить в темный подвал?
39. Выполняете ли вы кропотливую черную работу так же медленно и тщательно, как и любимое вами дело?
40. Являетесь ли вы общительным человеком?
41. Охотно ли вы декламировали в школе стихи?
42. Убегали ли вы ребенком из дома?
43. Тяжело ли вы воспринимаете жизнь?
44. Бывали ли у вас конфликты и неприятности, которые так изматывали вам нервы, что вы не выходили на работу?
45. Можно ли сказать, что вы при неудачах не теряете чувство юмора?
46. Сделаете ли вы первым шаг к примирению, если вас кто-то оскорбит?
47. Любите ли вы животных?
48. Уйдете ли вы с работы или из дому, если у вас там что-то не в порядке?
49. Мучают ли вас неопределенные мысли, что с вами или с вашими родственниками случится какое-нибудь несчастье?
50. Считаете ли вы, что настроение зависит от погоды?
51. Затруднит ли вас выступить на сцене перед большим количеством зрителей?
52. Можете ли вы выйти из себя и дать волю рукам, если вас кто-то умышленно грубо рассердит?
53. Много ли вы общаетесь?
54. Если вы будете чем-либо разочарованы, придете ли в отчаяние?
55. Нравится ли вам работа организаторского характера?
56. Упорно ли вы стремитесь к своей цели, даже если на пути встречается много препятствий

57. Может ли вас так захватить кинофильм, что слезы выступят на глазах?
58. Трудно ли вам будет заснуть, если вы целый день размышляли над своим будущим или какой-нибудь проблемой?
59. Приходилось ли вам в школьные годы пользоваться подсказками или списывать у товарищей домашнее задание?
60. Трудно ли вам пойти ночью на кладбище?
61. Следите ли вы с большим вниманием, чтобы каждая вещь в доме лежала на своем месте?
61. Приходилось ли вам лечь спать в хорошем настроении, а проснуться в удрученном и несколько часов оставаться в нем?
63. Можете ли вы с легкостью приспособиться к новой ситуации?
64. Есть ли у вас предрасположенность к головной боли?
65. Часто ли вы смеетесь?
66. Можете ли вы быть приветливым с людьми, не открывая своего истинного отношения к ним?
67. Можно ли вас назвать оживленным и бойким человеком?
68. Сильно ли вы страдаете из-за несправедливости?
69. Можно ли вас назвать страстным любителем природы?
70. Есть ли у вас привычка проверять перед сном или перед тем, как уйти, выключен ли газ и свет, закрыта ли дверь?
71. Пугливы ли вы?
72. Бывает ли, что вы чувствуете себя на «седьмом небе», хотя объективных причин для этого нет?
73. Охотно ли вы участвовали в юности в кружках художественной самодеятельности, в театральном кружке?
74. Тянет ли вас иногда смотреть вдаль?
75. Смотрите ли вы на будущее пессимистически?
76. Может ли ваше настроение измениться от глубокой радости до глубокой тоски за короткий промежуток времени?
77. Легко ли поднимается ваше настроение в дружеской компании?

78. Переносите ли вы злость длительное время?
79. Сильно ли вы переживаете, если горе случилось у другого человека?
80. Была ли у вас в школе привычка переписывать лист в тетради, если вы поставили на него кляксу?
81. Можно ли сказать, что вы больше недоверчивы и осторожны, нежели доверчивы?
82. Часто ли вы видите страшные сны?
83. Возникала ли у вас мысль против воли броситься из окна, под приближающийся поезд?
84. Становитесь ли вы радостным и веселым в окружении?
85. Легко ли вы можете отвлечься от обременительных вопросов и не думать о них?
86. Трудно ли вам сдерживать себя, если вы разозлитесь?
87. Предпочитаете ли вы молчать (да) или вы словоохотливы (нет)?
88. Могли ли вы, если пришлось участвовать в театральном представлении, с полным проникновением и перевоплощением войти в роль и забыть о себе?

Додаток 6.

Текст опитувальника методики А. Баса та К. Даркі

1. Временами не могу справиться с желанием навредить кому-либо.
2. Иногда могу посплетничать о людях, которых не люблю.
3. Легко раздражаюсь, но легко и успокаиваюсь.
4. Если меня не попросить по-хорошему, просьбу не выполняю.
5. Не всегда получаю то, что мне положено.
6. Знаю, что люди говорят обо мне за моей спиной.
7. Если не одобряю поступки других людей, даю им это почувствовать.
8. Если случается обмануть кого-либо, испытываю угрызения совести.
9. Мне кажется, что я не способен ударить человека.

10. Никогда не раздражаюсь настолько, чтобы разбрасывать вещи.
11. Всегда снисходителен к чужим недостаткам.
12. Когда установленное правило не нравится мне, хочется нарушить его.
13. Другие почти всегда умеют использовать благоприятные обстоятельства.
14. Меня настораживают люди, которые относятся ко мне более дружелюбно, чем я этого ожидаю.
15. Часто бываю не согласен с людьми.
16. Иногда на ум приходят мысли, которых я стыжусь.
17. Если кто-нибудь ударит меня, я не отвечу ему тем же.
18. В раздражении хлопаю дверьми.
19. Я более раздражителен, чем кажется со стороны.
20. Если кто-то корчит из себя начальника, я поступаю ему наперекор.
21. Меня немного огорчает моя судьба.
22. Думаю, что многие люди не любят меня.
23. Не могу удержаться от спора, если люди не согласны со мной.
24. Увиливающие от работы должны испытывать чувство вины.
25. Кто оскорбляет меня или мою семью, напрашивается на драку.
26. Я не способен на грубые шутки.
27. Меня охватывает ярость, когда надо мной насмеются.
28. Когда люди строят из себя начальников, я делаю все чтобы они не зазнавались.
29. Почти каждую неделю вижу кого-нибудь из тех, кто мне не нравится.
30. Довольно многие завидуют мне.
31. Требую, чтобы люди уважали мои права.
32. Меня огорчает, что я мало делаю для своих родителей.
33. Люди, которые постоянно изводят вас, стоят того, чтобы их щелкнули по носу.
34. От злости иногда бываю мрачным.
35. Если ко мне относятся хуже, чем я того заслуживаю, я не огорчаюсь.
36. Если кто-то пытается вывести меня из себя, я не обращаю на него внимания.

37. Хотя я и не показываю этого, иногда меня гложет зависть.
38. Иногда мне кажется, что надо мной смеются.
39. Даже если злюсь, не прибегаю к сильным выражениям.
40. Хочется, чтобы мои грехи были прощены.
41. Редко даю сдачи, даже если кто-нибудь ударит меня.
42. Обижаюсь, когда иногда получается не по-моему.
43. Иногда люди раздражают меня своим присутствием.
44. Нет людей, которых бы я по-настоящему ненавидел.
45. Мой принцип: «Никогда не доверять чужакам».
46. Если кто-то раздражает меня, готов сказать ему все, что о нем думаю.
47. Делаю много такого, о чем впоследствии сожалею.
48. Если разозлюсь, могу ударить кого-нибудь.
49. С десяти лет у меня не было вспышек гнева.
50. Часто чувствую себя, как пороховая бочка, готовая взорваться.
51. Если бы знали, что я чувствую, меня бы считали человеком, с которым нелегко ладить.
52. Всегда думаю о том, какие тайные причины заставляют людей делать что-нибудь приятное для меня.
53. Когда кричат на меня, кричу в ответ.
54. Неудачи огорчают меня.
55. Дерусь не реже и не чаще других.
56. Могу вспомнить случаи, когда был настолько зол, что хватал первую попавшуюся под руку вещь и ломал ее.
57. Иногда чувствую, что готов первым начать драку.
58. Иногда чувствую, что жизнь со мной поступает несправедливо.
59. Раньше думал, что большинство людей говорит правду, но теперь этому не верю.
60. Ругаюсь только от злости.
61. Когда поступаю неправильно, меня мучает совесть.

62. Если для защиты своих прав нужно применить физическую силу, я применяю ее.
63. Иногда выражаю свой гнев тем, что стучу по столу.
64. Бываю грубоват по отношению к людям, которые мне не нравятся.
65. У меня нет врагов, которые хотели бы мне навредить.
66. Не умею поставить человека на место, даже если он этого заслуживает.
67. Часто думаю, что живу неправильно.
68. Знаю людей, которые способны довести меня до драки.
69. Не огорчаюсь из-за мелочей.
70. Мне редко приходит в голову мысль о том, что люди пытаются разозлить или оскорбить меня.
71. Часто просто угрожаю людям, не собираясь приводить угрозы в исполнение.
72. В последнее время я стал занудой.
73. В споре часто повышаю голос.
74. Стараюсь скрывать плохое отношение к людям.
75. Лучше соглашусь с чем-либо, чем стану спорить.

Додаток 7.

Текст опитувальника методики Стилі мислення Л. А. Громової

А Когда между людьми имеет место конфликт на почве идей, я отдаю предпочтение той стороне, которая:

- 1) устанавливает, определяет конфликт и пытается выразить его открыто;
- 2) лучше всех выражает затрагиваемые ценности и идеалы;
- 3) лучше всех отражает мои личные взгляды и опыт;
- 4) подходит к ситуации наиболее логично и последовательно;
- 5) излагает аргументы наиболее кратко и убедительно.

Б Когда я начинаю работать над проектом в составе группы, самое важное для меня:

- 1) понять цели и значение этого проекта;
- 2) раскрыть цели и ценности участников рабочей группы;
- 3) определить, как мы собираемся разрабатывать данный проект;
- 4) понять, какую выгоду этот проект может принести для нашей группы;
- 5) чтобы работа над проектом была организована и сдвинулась с места.

В Вообще говоря, я усваиваю новые идеи лучше всего, когда могу:

- 1) связывать их с текущими или будущими занятиями;
- 2) применять их к конкретным ситуациям;
- 3) сосредоточиться на них и тщательно их проанализировать;
- 4) понять, насколько они сходны с привычными идеями;
- 5) противопоставить их с другими идеями.

Г Для меня графики, схемы, чертежи в книгах или статьях обычно:

- 1) полезнее текста, если они точны;
- 2) полезны, если они ясно показывают важные факты;
- 3) полезны, если они поднимают вопросы по тексту;
- 4) полезны, если они подкрепляются и поясняются текстом;
- 5) не более и не менее полезны, чем другие материалы.

Д Если бы мне предложили провести какое-то исследование, я, вероятно, начал бы с...

- 1) попытки определить его место в более широком контексте;
- 2) определения того, смогу ли я выполнить его в одиночку или мне потребуется помощь;
- 3) размышлений и предложений о возможных результатах;
- 4) решения о том, следует ли вообще проводить это исследование;
- 5) попытки сформулировать проблему как можно полнее и точнее.

Е Если бы мне пришлось собирать от членов какой-то организации информацию, касающуюся ее насущных проблем, я предпочел бы:

- 1) встретиться с ними индивидуально и задать каждому конкретные вопросы;
- 2) провести общее собрание и попросить их высказать свои мнения;
- 3) опросить их небольшими группами, задавая общие вопросы;
- 4) встретиться неофициально с влиятельными лицами и выяснить их взгляды;
- 5) попросить членов организации предоставить мне (желательно в письменной форме) всю относящуюся к делу информацию, которой они располагают.

Ж Вероятно, я буду считать что-то правильным, истинным, если это «что-то»:

- 1) выстояло против оппозиций, выдержало сопротивление противоположных подходов;
- 2) согласуется с другими вещами, которым я верю;
- 3) было подтверждено на практике;
- 4) поддается логическому и научному доказательству;
- 5) можно проверить лично на доступных наблюдению фактах.

З Когда я на досуге читаю журнальную статью, она будет, скорее всего:

- 1) о том, как кому-то удалось решить личную или социальную проблему;
- 2) посвящена дискуссионному или социальному вопросу;
- 3) сообщением о научном или историческом исследовании;
- 4) об интересном, забавном человеке или событии;
- 5) точном, без доли вымысла, сообщении о чем-то интересном жизненном опыте.

И Когда я читаю отчет о работе, я обращаю внимание на...

- 1) близость выводов к моему личному опыту;
- 2) возможность выполнения данных рекомендаций;
- 3) надежность и обоснованность результатов фактическими данными;
- 4) понимание автором целей и задач работы;

5) интерпретацию данных.

К Когда передо мной поставлена задача, первое, что я хочу узнать — это:

- 1) каков наилучший метод для решения этой задачи;
- 2) кому и когда нужно, чтобы эта задача была решена;
- 3) почему эту задачу стоит решить;
- 4) какое влияние решение может иметь на другие задачи, которые приходится решать;
- 5) какова прямая, немедленная выгода от решения данной задачи.

Л Обычно я узнаю максимум о том, как следует делать что-то новое, благодаря тому что:

- 1) уясняю для себя, как это связано с чем-то другим, что мне хорошо знакомо;
- 2) принимаюсь за дело как можно раньше;
- 3) выслушиваю различные точки зрения по поводу того, как это сделать;
- 4) есть кто-то, кто показывает мне, как это сделать;
- 5) тщательно анализирую, как это сделать наилучшим образом.

М Если бы мне пришлось проходить испытания или сдавать экзамен, я предпочел бы:

- 1) набор объективных, проблемно-ориентированных вопросов по предмету;
- 2) дискуссию с теми, кто также проходит испытания;
- 3) устное изложение и показ того, что я знаю;
- 4) сообщение в свободной форме о том, как я применил то, чему научился;
- 5) письменный отчет, охватывающий историю вопроса, теорию и метод,

Н Люди, особые качества которых я уважаю больше всего, это — вероятно,...

- 1) выдающиеся философы и ученые;
- 2) писатели и учителя;
- 3) лидеры политических и деловых кругов;

- 4) экономисты и инженеры;
- 5) фермеры и журналисты.

О Вообще говоря, я нахожу теорию полезной, если она...

- 1) кажется родственной тем другим теориям и идеям, которые, я уже усвоил;
- 2) объясняет вещи новым для меня образом;
- 3) способна систематически объяснить множество связанных ситуаций;
- 4) служит прояснению моего личного опыта и наблюдений;
- 5) имеет конкретное практическое приложение.

П Когда я читаю книгу (статью), выходящую за рамки моей непосредственной деятельности, я делаю это главным образом из-за...

- 1) заинтересованности в совершенствовании своих профессиональных знаний;
- 2) указания со стороны уважаемого мной человека на возможную ее полезность;
- 3) желания расширить свою общую эрудицию;
- 4) желания выйти за пределы собственной деятельности для разнообразия;
- 5) стремления узнать больше об определенном предмете.

Р Когда я читаю статью по дискуссионному вопросу, то предпочитаю, чтобы в ней:

- 1) показывались преимущества для меня, в зависимости от выбираемой точки зрения;
- 2) излагались все факты в ходе дискуссии;
- 3) логично и последовательно обрисовывались затрагиваемые спорные вопросы;
- 4) определялись ценности, которые использует автор;
- 5) ярко освещались обе стороны спорного вопроса и сущность конфликта.

С Когда я впервые подхожу к какой-то технической проблеме, я, скорее всего, буду:

- 1) пытаться связать ее с более широкой проблемой или теорией;

- 2) искать пути и способы решить эту проблему;
- 3) обдумывать альтернативные способы ее решения;
- 4) искать способы, которыми другие, возможно, уже решили эту проблему;
- 5) пытаться найти самую лучшую процедуру для ее решения.

Т Вообще говоря, я более всего склонен к тому, чтобы:

- 1) находить уже существующие методы, которые работают, и использовать их как можно лучше;
- 2) ломать голову над тем, как разнородные методы могли бы работать вместе;
- 3) открывать новые и более совершенные методы;
- 4) находить способы заставить существующие методы работать лучше и по-новому;
- 5) разбираться в том, как и почему существующие методы должны работать.

Додаток 8

Текст опитувальника для визначення провідної репрезентативної системи

ЗАДАНИЕ I. Когда я принимаю важные решения, то основываюсь на:

- 1) своих эмоциях, чувствах
- 2) том, как, я слышал, решаются подобные вопросы
- 3) том решении проблемы, которое кажется мне наилучшим
- 4) тщательном изучении проблемы и фактов

ЗАДАНИЕ II. Когда я обсуждаю что-либо с другими людьми, то замечаю, что на меня больше всего действует:

- 1) интонация речи, голос собеседника
- 2) те картины, перспективы, которые описывает мой собеседник
- 3) логика доказательств собеседника
- 4) соприкасаюсь ли я с искренними чувствами собеседника

ЗАДАНИЕ III. Мне гораздо легче общаться с людьми, если мне нравится в партнере:

- 1) его манера одеваться
- 2) его эмоциональность, чувства, которые я разделяю
- 3) аргументы, которые он использует для доказательства своих суждений и которые я тоже использую в разговоре
- 4) интонация, темп речи, тональность голоса

ЗАДАНИЕ IV. Из нижеперечисленного мне легче всего:

- 1) найти идеальную для меня громкость звучания магнитофона, телевизора
- 2) подобрать наиболее разумные, убедительные аргументы, относящиеся к интересующему меня предмету
- 3) выбрать наиболее удобную мебель
- 4) подобрать для одежды, интерьера и др. богатые цветовые комбинации

ЗАДАНИЕ V. Что больше всего влияет на мое настроение, самочувствие:

- 1) я очень чувствителен к окружающим меня звукам, шумам, интонации голосов людей
- 2) чувствую себя «в своей тарелке», когда надо доказать правильность какого-либо положения, выяснить причину какого-либо события, построить цепь логических умозаключений
- 3) я очень чувствителен к тому, насколько удобна моя одежда, приятно ли мне в ней находиться, двигаться и др.
- 4) на меня производит сильное впечатление освещение и общий вид обстановки, помещения.